

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

44.

A
MÁSSALHANGZÓK HASONULÁSA
A MAGYARBAN

IRTA

KRÄUTER FERENC

A B. EÖTVÖS JÓZSEF KOLLÉGIUM TAGJA

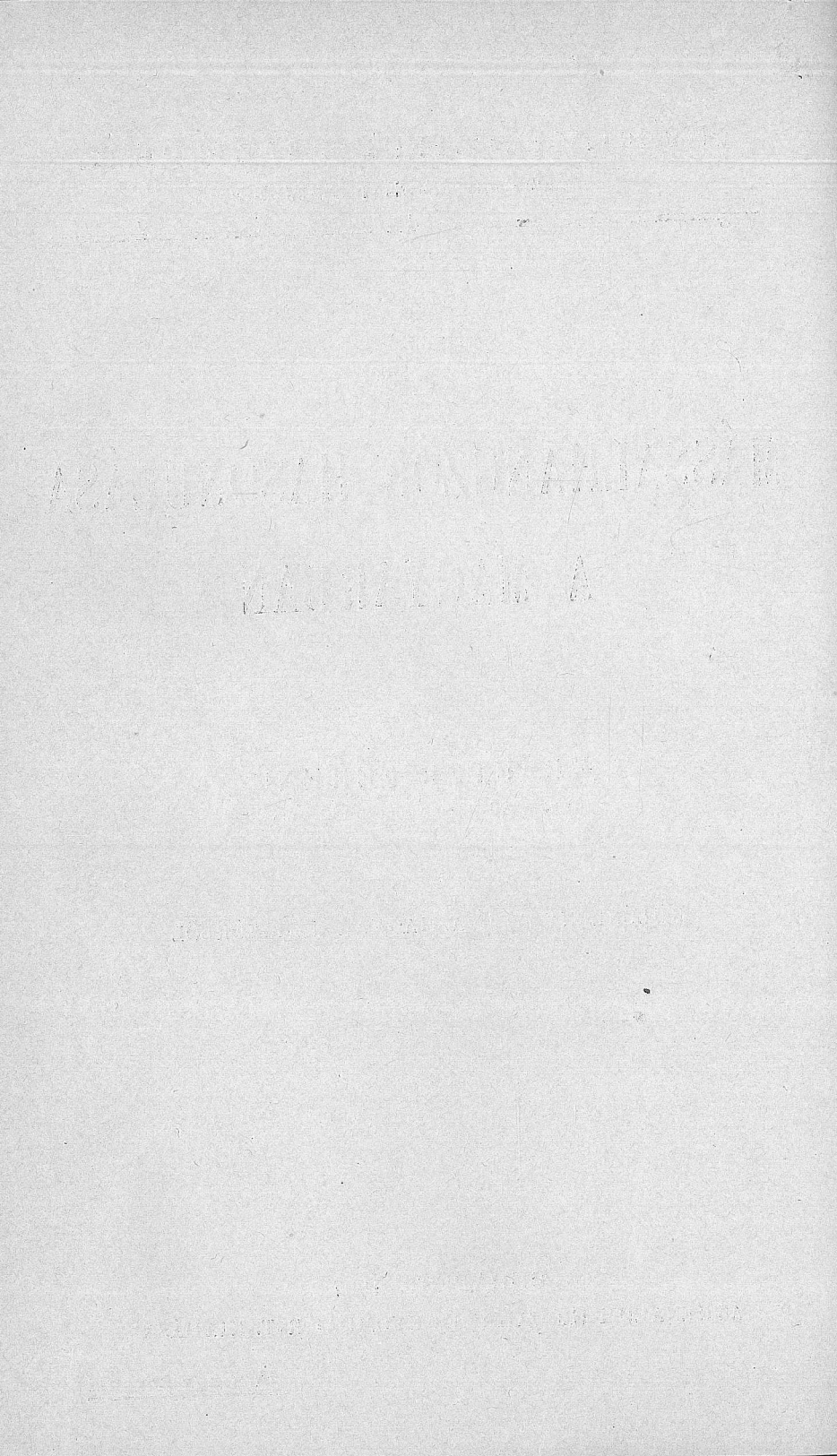
KÜLÖNLENYOMAT A MAGYAR NYELVÖRBŐL

BUDAPEST, 1907

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

Ára egy korona.

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

44.

A
MÁSSALHANGZÓK HASONULÁSA
A MAGYARBAN

IRTA

KRÄUTER FERENC

A B. EÖTVÖS JÓZSEF KOLLÉGIUM TAGJA

KÜLÖNLENYOMAT A MAGYAR NYELVÖRBŐL

BUDAPEST, 1907

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

Hasonuláson azt a jelenséget értjük, mikor valamely hang képzésének egyes vagy összes tényezői módosulnak a közvetlen mellette vagy hozzá közelálló hang képzésének hatása alatt.

A beszéd hangjai a beszédszerveknek rendkívül összetett mozgásából keletkeznek; mikor azonban egy hangot kiejtettünk, az artikuláló beszédszervek nem térnek vissza valamennyien a nyugalmi helyzetbe, hanem mindegyik a lehető legrövidebb úton a következő hangnak megfelelő helyzetet foglalja el. Ha tehát két szomszédos hangnak artikulációjában valamely beszédszervnek ugyanaz a szerepe van, akkor ez a szerv a két hang közötti átmenetnél nem változtatja helyét. Az *m̄b* hangkapcsolatban pl. az *m* után nem nyitjuk szét az ajkakat, szóval nem hozzuk nyugalmi helyzetbe őket, hanem zárva hagyjuk, mivel a következő *b* hangot is ajakzárással ejtjük, az átmenetnél tehát csak az orr-üreget zárjuk el, a többi beszédszervek nyugalomban maradnak.

De nemcsak két hang közötti átmenetnél tartjuk meg az artikulációnak azon tényezőit, amelyek mind a kettőben megvannak, hanem már az első hang képzése alatt azokat a beszédszerveket, amelyeknek e hang képzésénél nincs szerepük, olyan vagy legalább megközelítőleg olyan állásba hozzuk, amelyet a következő hang ejtésénél el kell foglalniok. Az *aba* szó ejtésénél pl. a nyelv, amíg a *b* hangot ejtjük, nyugalomban van; ha ellenben ezt a szót ejtjük: *ablak*, a nyelv hegye felemelkedik már akkor, mikor az ajkak a *b* ejtéséhez zárulnak, úgy, hogy a zár megnyílásakor kitóduló levegő már az *l*-nek megfelelő helyzetben találja a felső fogsor mögött. A *b* hang képzéséhez itt tehát egy új tényező járult, s ezt a tényezőt a következő hang képzéséből anticipálta.

Az *ül* szóban viszont az *l* egy előtte álló hangnak, az *ü*-nek képzéséből tart meg egy tényezőt legalább részben. Különösen feltűnő ez, ha összehasonlítjuk az *ül* szó *l*-jének a képzését a *nyíl* szóban ejtett *l*-ével.

Az első példa (*ablak*) a hátra ható, a második az előre ható hasonulás legelemibb megnyilatkozása, amely akusztikailag nem is észlelhető, csak fiziológiailag.¹

Természetesen nemcsak új tényezőket vehet fel valamely hang artikulációja a következő hang hatása alatt, hanem el is hagyhat a meglevőkből. A *hagytá* szónak (köznyelvi) ejtésénél az első *a* után felemeljük a nyelv hátát, de utána rögtön leeresztjük, úgyhogy explózió csak a nyelv hegye és az alveolák között történik. A *gy* hang képzése azonban, noha a palatális explózió elmarad, egészen tisztán kivehető az *a* hangban, amelynek rezonáló ürege a nyelv hátának felemelésével szűkül, tehát a szó majdnem úgy hangzik, mintha *haitta*-t ejtenénk.

A nyelvjárások legnagyobb része már most a nyelv hátának ezt az artikulációját teljesen elhagyja, és az első *a* után mindjárt a nyelv hegyét emelik fel, tehát így ejtik az említett szót: *hatta*. Itt már akusztikailag is észlelhető az artikuláció megváltozása és így van ez a hasonulások legtöbb esetében: nemcsak olyan tényezőket tartunk meg, vagy anticipálunk az indukáló hang artikulációjából, amelyek az indukált hangot akusztikailag nem módosítják, hanem az akusztikai változásokra való tekintet nélkül mindaddig közelítjük az érintkező két hang artikulációját, amíg az új hangkapcsolat szokatlanságával az érthetőséget nem veszélyeztetjük. (Vö. Gabelentz, Sprachwiss. 192—5.)

Általában három tényezőtől függ, hogy két egymás mellé kerülő hang hasonul-e vagy nem.

1. Az indukált hang minőségétől; pl. az orrhangok gyakrabban hasonulnak, mint az explozív mássalhangzók.

¹ Megtartom az eddig általánosan használt *előreható hasonulás* és *hátraható hasonulás* kifejezéseket, bár nem szabatosak. Hasonuláson ugyanis az indukált hang változását értjük, az előreható és hátraható jelzők pedig csak az indukáló hang szempontjából állhatnak meg. Ha ezt az indukáló hangot tartjuk meg irányadónak, akkor is előreható és hátraható hasonulásról kell beszélnünk, mert az indukáló hang nem hasonul előre és hátra, hanem hozzá hasonul az előtte vagy mögötte levő hang.

Mivel különösen a magyarban az indukáló hangnak a minősége a fontosabb, helyesebbnek tartanám e hangváltozás nevét ennek a szempontjából megválasztani; szabatosabbak is volnának az *azval* > *avval*-féle hangváltozások jelölésére az *előreirányuló hasonulás*, vagy *előrehasonulás*, az ilyenekére pedig, mint *azval* > *azzal*, a *hátrairányuló hasonulás* vagy *hátrahasonulás* elnevezések. Megjegyzem, hogy Jespersen is az utóbbiaknak megfelelő »vorangeifende Assimilation« és »verweilende Assimilation« műszókat ajánlja. (Jespersen: Lehrbuch der Phonetik 1904, 164. l.)

2. A beszélők artikuláló szerveinek fiziológiai alkotásától (Artikulationsbasis). Ez az alapja annak, hogy ugyanazon hangkapcsolat különbözőképpen hasonul a különböző nyelvjárásokban.

3. A beszédütem gyorsasága. A kultúra fejlődésével a képzetek gyorsabban kapcsolódnak s ennek megfelelően a beszélőszervek működése is élénkebb lesz.

A beszédütem élénkülésének nyomát találjuk a nyelvtörténetben. A régi nyelvben sokkal ritkábban hasonul két egymás mellé kerülő hang, mint a maiban. Így pl. legrégebb nyelvemlékeinkben nem hasonul az *az* szó *z*-je a következő mássalhangzóhoz: *oz gimils*, *oz chuz* (HB.), *az hews*, *az feleles*, *az kappu* (EhrK.) stb. Nem hasonul továbbá a többes első személyű *-juk*, *-jük* igerag megelőző *s*, *sz*, *z*-hez, mint a mai köznyelvben, pl. *yzywuk* (1370-i nyelvemlék), *keressiec*, *megnezzidk* stb. (vö. TMNy. 610—612). A mai nyelvben is olyan szavak hangjai hasonulnak legkönnyebben, amelyek igen gyakran fordulnak elő, amelyeket tehát nem kell lassan, nyomatékkal ejtenünk, mert nem kell attól tartanunk, hogy félreértenek. (Erről még lesz szó.)

Végül megemlíthetjük még, hogy az irodalmi nyelvekben átlag kevesebb a hasonulások száma, mert ezeknek kiejtésében is útját állja a hangok hasonulásának a mindig konzervatív helyesírás.

Mivel a beszéd hangjai magánhangzók és mássalhangzók csoportjára oszlanak, négy fajtája van a hasonulásnak:

1. Magánhangzó hasonul magánhangzóhoz (illeszkedés);
2. » » mássalhangzóhoz (p. *sová~*);
3. Mássalhangzó » magánhangzóhoz (palóc: *ütyi*);
4. » » mássalhangzóhoz (*kalappal*).

Ebben a dolgozatomban a hasonulásnak csak az utolsó fajtájával kívánok foglalkozni, tehát a mássalhangzóknak olyan változásai, amelyeket valamely szomszédos mássalhangzó artikulációjának hatása alatt szenvednek. Nem terjeszkedem ki a távolbáható hasonulásra sem, amikor az indukáló és indukált hang nincs közvetlen egymás mellett pl. *csizma* > *csizsma*.

Legáltalánosabban a hasonulás jelenségeit két csoportba szokták osztani: előreható és hátraható hasonulásokra. Az előreható hasonulásnál az indukáló hang artikulációjának valamelyik, vagy minden tényezője az indukált hangban is megmarad, vagy az indukáló hangban meg nem levő artikulálási tényezők az indukált hangból is elmaradnak pl. *kalappal*, *ötfen* (ötven h.). A hátraható hasonulásnál viszont anticipálunk az indukált hangba

új artikulálási tényezőket a következőből, vagy elhagyunk olyanokat, amelyek nincsenek meg a következőben.

A kettő néha váltakozva is előfordul ugyanabban a hangkapcsolatban, pl. *ötven* > *ödven* és *ötfen*, *az + val* > *azzal* és *avval*, *parlag* > *parrag* és *pallag* stb.

A magyar nyelvben előfordul még az is, hogy a hasonló két hang között kompromisszum jön létre, mind a két hang módosul a másiknak hatása alatt. Az így keletkezett hangot vagy hangkapcsolatot két egymásra következő és ellentétes irányú (előre- és hátraható) hasonulási folyamat eredményének kell tekintenünk. Így pl. a göcseji *szemmedni*, a *szenedni*-ből úgy keletkezett, hogy először az *n* hasonult a következő *v*-hez, azután a *v* hasonult az előtte levő *m*-hez. Tehát *szenedni* > *szemvedni* > *szemmedni*.

Ilyenfajta hasonulás a magyarban aköznyelvben is elég gyakori, azért felveszem az ilyeneket egy harmadik csoportba, amelyet a következőkben *kölcsönös hasonulás* csoportjának fogok nevezni.

A teljes és részleges hasonulás eseteit: (*imádkozik* > *imákkozik* és *imádkozik* > *imátkozik*) nem választom szét ezeken a csoportokon belül, külön kell azonban tárgyalni a teljes hasonulás eseteinek egy részét.

Simonyi a NyK. 14:70 s k. lapjain megjelent értekezésében foglalkozik a mássalhangzók hasonulásával és értekezésének végén táblázatban állítja össze az eredményeket.

E táblázatban első tekintetre szembe ötlük, hogy a *g*, *gy*, *z* hangok egy-két kivétellel minden következő, a *v* hang pedig szintén egy-két kivétellel minden előző hanghoz hasonulhatnak.

Vegyük azonban sorra azokat az adatokat, amelyeket Simonyi ezen hangok hasonulására közöl: *g* alatt csak a *meg* szó *g*-jének, *gy* alatt a *vagy*, *nagy*, *úgy*, *így*, *hogy* szavak *gy*-jének, *z* alatt pedig a névelő régi *z* véghangjának hasonulása adja a megfelelő rovatok adatait. Az azóta közölt népnyelvi szövegekben sem találtam az említett hangok teljes hasonulására más példákat, mint az említett szavak véghangzóit, továbbá a *hadd* szó *d*-jét, a *pedig*-ből összevont *pety* szó *ty*-jét és a *nem* szó *m*-jét.

Világos tehát, hogy itt nem a *d*, *g*, *gy*, *z*, *ty*, *m* hangoknak mint ilyeneknek a hasonulásáról van szó, hanem bizonyos szavak *d*, *g*, *gy*, *ty*, *z* hangjairól. Nem szabad az említett hangoknak a többiekkel szemben valami különös simulékonyságot tulajdonítani, mert a *nagy*, *vagy*, *hogy* stb. szavak véghangjaira más szempontok az irányadók, mint a többi szavak *d*, *g*, *gy*, *ty*,

z hangjaira, amelyek csak olyan fokban hasonulnak, mint akár a *b*, *k*, *t* hangok.

Mi lehet az oka annak, hogy az említett szavak végmássalhangzói olyan feltűnően gyakran hasonulnak?

A kérdés megoldásául azt találtam, hogy az *így*, *úgy*, *nagy*, *vagy* stb. szavak végmássalhangzóját és általában *mindazokat a mássalhangzókat, amelyek ilyen feltűnő módon hasonulnak, egy időben tökéletlen artikulációval ejtették*. Tökéletlen artikulációjú mássalhangzók neve alá foglalom a redukált mássalhangzókat és a félhangzókat: *i*, *u* (*j*, *w*). Ezek egészen másképp hasonulnak a mellettük levő mássalhangzókhoz, mint a többiek, ezért különválasztom őket és dolgozatom első részében a tökéletlen artikulációjú mássalhangzók hasonulásával foglalkozom, a másodikban a többi, teljes artikulációval ejtett mássalhangzókéval. A következőkben elmondom azokat az érveket, amelyek amellet szólnak, hogy az említett hangokat valamikor tényleg redukált artikulációval ejtették.

I. Tökéletlen ejtésű mássalhangzók hasonulása.

A) Redukált hangok hasonulása.

Először az *az*, *ez* szavakat tárgyalom, amelyeknek végmássalhangzója minden nyelvjárásban és a többiektől eltérően a köznyelvben is hasonult. (Mert, hogy az *a barát* kifejezésben, amely kétségtelenül *az barát*-ból fejlődött, csak végeredményében kopott el az *a* után a *z* végmássalhangzó, tulajdonképen pedig ezt az elkopást egy hasonulási folyamat eredményének kell tekintenünk, az a következőkből ki fog tűnni.)

A köznyelvben a névelő magánhangzó előtt *az*, mássalhangzó előtt *a* alakjában szerepel: *a templom*, *az ember*; ugyanígy váltakoznak *e* és *ez*, ha hangsúlytalanul vannak használva: *e templom*, *ez ember*.

Ellenben megtartják végső *z*-jüket mind a ketten, mássalhangzó előtt is, ha nyomatékosan, rámutató értelemben fordulnak elő: *az — templom*, *ez — templom*. Végül teljesen hasonul az *az* szó *z*-je ragok és névutók kezdő mássalhangzóihoz: *arról*, *attól*, *abban*; *ammellett*, *affölött*, *annélkül* stb.

Már ebből is sejthetünk annyit, hogy az *az*, *ez* szavak eredeti *z*-jének elkopása valamiféle összefüggésben lehetett e szavaknak hangsúlytalanságával.

Legrégibb nyelvemlékeinkben *az, ez* alak szerepel mássalhangzók előtt is, pl. *oz gimils* (HB.), *az hews, az feleles, az kappu* (EhrK. 16, 17 stb.).

Később a *z*-t nem írják ugyan ki, de hiányjelet tesznek az *a* után és ez az írásmód fönntartotta magát egészen a 19. századig. Újabb keletű munkákban ezt a hiányjelet helyesírási sajátásnak tarthatjuk: azt akarták vele jelezni, hogy az *a* után egy hang, a *z* kiesett. Kétségtelen azonban, hogy ennek a jelnek régebben fonétikai értéke is volt. A 16. században pl. ezt a két szót a barát (így írva: *a' barát*) *abbarát*-nak ejtették, ha nem is mindennütt, de a nyelvterületnek legnagyobb részén. Kitűnik ez Dévainak *At tiz parantsolaatnac . . . mağarázatta* c. könyvéből, amely a 16-ik száz. elején, talán 1536-ban jelent meg, s amelyben Dévai következetesen a fonétikus *abbarát, attizparantsolat* stb. alakokat használja *a' barát, a' tiz parantsolat* helyett. Sylvester tiltakozik ez ellen az írásmód ellen, de elismeri, hogy a nép tényleg így ejti az említett szavakat. (Cuius ratio mihi haud probatur, . . . quod, *etsi vulgus imperitum ad hunc loquatur modum* stb. l. Corp. gram. 28)¹

Az *az, ez* szavak *z*-je tehát Dévai és Sylvester korában és nyelvjárásában éppen úgy hasonult minden következő mássalhangzóhoz, ahogy a mai köznyelvben hasonul a ragok és névutók kezdő mássalhangzóihoz, tehát virtualiter még megvolt a *z* a kettős mássalhangzóban. Az *abbarát*-ból azután úgy lett *a barát*, hogy a hosszú *b* hang megrövidült ugyanolyan *b* hanggá, amilyen a *barát* szókezdő *b*-je; lett tehát: *abarát*. Ezt természetesen a nyelvérzék csak így választhatta szét: *a + barát* s ezzel az *az, ez* szavak *z*-je virtualiter is elveszett.

Hosszú mássalhangzó megrövidülése nem ritka jelenség a magyar nyelvben, így pl. a mai *keserű, esni* szavak *kesselő, esseniből* keletkeztek, *magosan* és *magossan* váltakozva fordulnak elő a nyelvjárásokban ma is (vö. Nyr. 7:522). Sőt a köznyelvi kiejtésben is találunk rá példát. A *t + cs* hangkapcsolatból rendszeren *ccs* lesz a kiejtésben; pl. *hát csak, mit csavarsz* szavakat így ejtjük: *háccsak, miccsavarsz*. Ellenben a *mit csinálsz, mit csinálják* stb. szavakban a *t + cs*-t egyszerű *cs*-nek ejtjük, így: *micsi-*

¹ Vö. Rájnis: Maró Virgilius Publiusnak Georgiconja 1814. LII. 1.: *De ez* (t. i. hogy az *az* névelő *z*-je helyett hiányjelet írnak) *nem azt* jelenti, *hogy a z* *bőtű* kihagyatott, *hanem hogy a következő mássalhangzová változott.*

nálsz. Annak az oka már most, hogy a *t + cs*-nek a kiejtésben az első esetekben hosszú *cs*, a másodikban pedig rövid *cs* felel meg, nem lehet más, mint, hogy a *mit csinálsz, mit csináljak* szavak sokkal gyakrabban fordulnak elő, mint pl. a *mit csavarsz*. Ugyanez magyarázza az *attemplom* hosszú *t*-jének megrövidülését a *kettő* szó hosszú *t*-jével szemben.¹ Még nagyobb fontosságot kell tulajdonítanunk ennek a körülménynek, ha a halotti beszéd korabeli *az barát* szavaknak a Dévai-korabeli *abbarát*-tá való fejlődését akarjuk megmagyarázni. *Az barát, az föld, az templom*-ból közvetlenül nem fejlődhetett *abbarát, afföld, attemplom*, ezért egy közvetítő átmeneti alakot kell feltételeznünk. A teljes hasonulás ugyanis csak a tudatban szokott megtörténni mi n d i g két hangképzet között, nem történik meg azonban a legtöbb esetben a két hangképzetnek megfelelő hang között, mert az indukált hang az *ő* artikulációjának jellemző és az indukálóétól lényegesen eltérő mozzanatait érvényben tartja az utóbbival szemben (vö. Wundt *Völkerpsych.*² I: 425). Így pl. a *marad* ige végső *d*-je teljesen hasonul a következő *t*-hez: *marattam*, néha *n*-hez is: *maranni*, mert a *t* és *n* hangoknak ugyanolyan nyelvartikulációjuk van, mint a *d*-nek és a teljes hasonuláshoz az első esetben csak a gégeartikulációt kell megszüntetni az indukált hang ejtésekor, a másodikban az orrüreget valamivel előbb kell megnyitni. Sohasem hasonul azonban pl. *v*-hez, amelynek artikulációja a *d*-étől lényegesen különbözik: *maradva*.

Ha már most az *az, ez (egy, így, nagy stb.)* szavak végmássalhangzói mégis minden következő mássalhangzóhoz teljesen hasonulnak, más szóval az indukáló hang artikulációjától lényegesen eltérő artikulációkat egyáltalában nem tartanak meg, ennek nem lehet más az oka, mint az, hogy mielőtt a teljes hasonulás végbement, elvesztették minden jellemző artikulációjukat és közömbös artikulációval képeztettek, szóval redukált mássalhangzók voltak.

Utaltam már Wundtnak arra a nézetére, hogy a műveltség fejlődésével az emberek gyorsabban beszélnek; hozzátehetjük még, hogy ugyanannál a beszélőnél sem egyenletes a beszéd üteme.

¹ Érdekes, hogy míg a gyakran előforduló szavak hosszú mássalhangzói megrövidülnek (mint: *micsinálsz > micsinálsz; kezicsókolom > kezicsókolom*), — viszont sokszor megnyújtjuk az olyan szavak mássalhangzóit, amelyeket ki akarunk emelni. Sokszor hallani ilyeneket: *csuppa babona, eggésszen ugyanaz, hattározottan tudom, kittünő stb.*

Folyékony előadásban pl. lassan, szinte szótagolva ejtjük azokat a szavakat, amelyekre súlyt akarunk helyezni (tudományos előadásban a konkluziót), ellentétben a kevésbé fontosakkal, amelyeken szinte átcúsúszunk. (Vö. Gabelentz id. m. 192.)

Feltűnő ez különösen olyan szavaknál, amelyeknek kiejtésekor vagy semmire sem gondolunk vagy legalább is nem arra, amit kifejezünk pl. *alásszolgája* v. *alászolgája* (*alázatos sz.*), *kérem alássan* (*alázatosan*) stb. A *hiszen* szót sokszor egyszerű *sz*-nek ejtjük ilyenekben: *sz ott voltam* (*hiszen o. v.*), mert az ilyen mondatokban a hangsúly, (különösen a zenei) úgy is kifejezi azt az értelmet, amelyet a *hiszen* szóval vittünk belé. Általában a beszédütemnek a gyorsulása mindig olyan szavaknak a rovására történik, amelyek értelmileg nem fontosak és oly gyakran fordulnak elő, hogy elég őket a kiejtésben csak jelezni, sőt sejtetni.

Már pedig az *az*, *ez*, *egy*, *hogy*, *nagy* stb. szavak valamennyien ilyen gyakran előforduló és részben értelmileg nem fontos szavak, a beszédütem gyorsulásakor tehát ezeket a szavakat homályosabban ejtették.

Érdekes az a hasonlóság, amely e tekintetben a beszéd és az írás között van. A kultúra fejlődése teremtette meg annak a szükségét is, hogy a kimondott szót gyorsabban tudjuk meg rögzíteni, mint ahogy ezt a rendes írással lehet. A gyorsírási rendszerek feltalálói elsősorban olyan betűket állapítanak meg, amelyeket könnyebben le lehet írni, mint pl. a latin vagy gót betűket. De ez még nem elég. Azokat a szavakat, amelyek gyakran fordulnak elő, s amelyeknek fontos jelentésük nincs, vagy egyáltalában nem írják (pl. Markovits a *hogy*-ot) vagy csak egy-egy hanggal mintegy sejtetik. Épen nem véletlen, már most, hogy a legelemibb úgynevezett »jelények« között ott találjuk a *nagy*, *meg*, *vagy*, *így úgy*, *hogy* stb. szavakat. A naiv beszélő tehát, midőn ezeken a szavakon átsiklott, egészen öntudatlanul ugyanazon elv szerint járt el, amely a gyorsírási rendszerek feltalálóját vezette, mikor rendszereiket megalkották.

Mindezekből azt hiszem elég valószínű, hogy az említett szavak *g*, *gy*, *z* stb. végmássalhangzói először *g*[^], *gy*[^], *z*[^]-vé fejlődtek (Sievers jelölése), vagyis közömbös ajakartikulációval, közömbös, esetleg *g*, *gy*, *z* felé hajló nyelvtikulációval és redukált zöngével, mormoló hanggal ejtett mássalhangzókká. Mivel a *g*, *gy*, *z* zöngétlen mássalhangzó előtt *k*, *ty*, *sz*-szé lesz, az említett szavakban zöngétlen mássalhangzók előtt *k*[^], *ty*[^], *sz*[^]-et ejtettek,

vagyis egy *k*, *ty*, *sz* felé hajló artikulációjú *h* hangot. Ezek a határozatlan ejtésű hangok azután könnyen hasonulhattak bármely következő mássalhangzóhoz (l. alább a fejezet végén). Ha hangsúlyosan ejtették e szavakat, akkor természetesen nem redukálódott a végmássalhangzójuk és ilyenkor nem is hasonul a köznyelvi *az*, *ez* (mutató névmás). (Vö. Dévai i. m. 79. l.: *Valaki ac Credot nem hiszi, az menyországba nem megyen.*)

Fontos végre az a körülmény is, hogy kódexeinkben az *az* szó *z*-jének helyén többízben találunk *h* betűt éppen abban a korban, amikor e *z* hang elhomályosulhatott nyelvünkben. Ez a *h* tehát valószínűleg redukált *z*-t (*z*_^) jelöl, mert összes hangjaink közül a redukált hangokat ez közelíti meg legjobban. Ilyen redukált hangot jelöl a *h* a következő esetekben: *ah masik* (JordK. 729), *ahra* (DebrK. 109, 134, 138), *ah ki*, *ah gonosz* (Ozor: Christ. 167, NySz. 1:140).

Az *a'* jelölés fonetikai értékéről csak a 16. századból van adatunk. Nem lehetetlen azonban, hogy eredetileg szintén ezt a redukált *h*, *j*-féle hangot jelölték a hiányjellel, mert ilyen hangértékkel a hiányjel gyakran előfordul kódexeinkben pl.: *fejedelmé'erth* = fejedelmeiért (AporK. 147), *tanach'aba* = tanácsjába (KulcsK. 2), *fya'erth* = fiaiért (KulcsK. 326; l. Nyelvelmléktár 8:6—7).

Ha a mondottakhoz még hozzávesszük azt, hogy néhány dunántúli nyelvjárás a névelőnek mássalhangzó előtti *a* alakját általánosította és használja magánhangzó előtt is (pl.: *a is*, Veszprém Nyr. 1:377, *a ok*, *eék* stb. Kem. 10¹), az *az ez* szó fejlődésében a következő fokokat különböztethetjük meg:

Má ssalhangzó előtt:

1. *az' barát*
2. *az_^ barát*
3. *abbarát*
4. *a barát*
5. *a barát*

Magánhangzó előtt:

- az ember*
az ember
az ember
az ember
a ember

Ez a fejlődés azonban nem ment végbe egyenletesen az egész nyelvterületen, ez az oka annak, hogy különböző vidékekről való gramatikusaink és költőink annyit vitatkoznak az *az* szó helyes-

¹ A következő példák legnagyobbbrészt a Nyelvörből valók, a példák után álló számok a Nyelvör kötet- és lapszámjai. Egyéb rövidítések: Kem. = Beke: Kemenesalja nyelve, Nyelv. Füz. 33. — Tor. = Viski: A tordai nyelvjárás, Nyelv. Füz. 32. — Bal. = Balassa: A magyar nyelvjárások.

írásáról és a versben való használatáról. (Dévain és Sylvesteren kívül említésre méltó Rájnis i. m. 1814-ből és Baróti Szabó Dávid: *Ki nyertes a hangmérséklésben?* 1787 61—62. l.)

A köznyelv ma a 4. fokon van, de még Rájnis *abbarátot* ejtett (vö. i. m.), sőt napjainkig fönntartotta magát a 3. fok az időmértékes versekben; egy mássalhangzó előtt az *a* névelő hosszúnak (és rövidnek) is vehető pl. Vörösmartynál:

»Hol vagyon, a ki merész ajakát hadi dalnak eresztvén«.

Hogy az *a* itt hosszú (két-mórás) az csak a régi 17. századi hagyomány megőrzése, amikor az *a'* *kit* még *akkinek* ejtették (l. Baróti Szabó i. m.).

Elmaradt a fejlődésben a köznyelvi *az*, ha rámutató, tehát hangsúlyos; ilyenkor az első fokon van és ha rag vagy névutó követi (3. fok: *abban, arról, attól, ammellett, avvégett, ammiatt* stb., de: *azzal és avval*).

Ami a nyelvjárásokat illeti, említettem már, hogy a dunántúli nyelvjárások közül egy-kettő megelőzte az irodalmi nyelvet. A palóc, a királyhágóntúli, északkeleti és a székely nyelvjárások nagy része ugyanazon a (4.) fokon van. Az egész dunántúli nyelvetületen és az Alföldön még ma is hasonul az *az, ez* szavak *z*-je (3. fok). Az alább következő adatok a Dunántúlról (Kem., Tolna m., Fejér m., Göcsej stb.), Szegedről, a Jászságból, Debrecenből stb. közölt szövegekből vannak kisedve. (Az adatok előtt álló hang az indukáló.)

b) *abbizon* 4:421. c) *acz czudar* 7:522. cs) *ecs csak* 7:280. *acs csirke, acs cirkek* 8:516. *acs csak* 2:86. (= az csak). f) *affokta* (= az fogta) 6:229. *ef furugla* (= ez fűrűlya) Kem. 42. *af földet* 9:86. g) *eg Gergő napra való* 7:284 (= ez G. napra való). h) *ah hova* 6:178. j) *aj Jézuskát* 6:330. k) *akkire* 6:419. *akkit, ak Krisztus* 6:331. *ak kis nyúl* 8:45. l) *el lösz* (= ez lesz) 5:178. m) *em maj* 6:328. *em mind* 7:284. *am melik* Kem 35. *em magamnak* (= ez magamnak) Kem. 41. *am megy ki* 5:478. n) *an nem* Kem. 36. *annap* 6:333. ny) *any nyárfa* 6:332. *any nyúlnak* 6:332. *any nyugodalomnak* 6:329. p) *ap papja* 7:522. *ap pimasz* 7:522. r) *ar rongyos* 7:520. *ar rossz* 9:86. s) *as se* 8:45. *es se, as se* Kem. 35. *as sarkantyúnak* 7:326. sz) *asz szerencse* 6:419. t) *at tüzet jelent* 10:185. *attán* (= aztán) 1:374. *ettán* 1:467. ty) *aty tyúk* 8:475. v) *av vót* Kem. 18. *ev világon* 7:284. *av veres, av vasa* 6:333. *av vat te* Bal. 79.

Feltűnő, hogy sok nyelvjárás nem tesz különbséget az *az* névelő és az *az* mutató névmás, továbbá hangsúlyos és hangsúly-

talán ez között; hasonul a *z* itt-ott még az *azután*, *ezután*-ból lett *aztán* *eztán* kapcsolatban is (*attán*, *ettán* 1:374. 1:467).

Amikor az *egy*, *hogy*, *így*, *úgy*, *leg*, *meg*, *nagy*, *nem*, *vagy* szavak végmássalhangzóinak redukálódásáról beszélünk, természetesen el kell tekintenünk a köznyelvtől, amelyben a szavak végmássalhangzói még ma is azon a fokon vannak, amelyen legrégibb nyelvlelékeinkben szerepelnek. A nyelvterületnek körülbelül ugyanazon a részén azonban, amelyen az *az* *z*-je hasonul, továbbá a palócságban ugyanolyan elbánásban részesülnek e szavak végmássalhangzói, mint az *az*, *ez* szavak *z*-je.

Hogy ezen szavak *g*, *gy*, *m* végmássalhangzói ugyanolyan szempontok alá esnek, mint az *az*, *ez* szavak *z*-je, legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy az *az*, *ez*-nél megállapított 4. és 5. fejlődési fokra is találunk adatokat. Így pl. Kis-Kún-Halason: (vö. 8:83 - 84) *úgy*, *nagy*, *hogy*-ot ejtenek magánhangzó, és *ú*, *na*, *ho*-t mássalhangzó előtt. Nógrádban: *ë zárda* (= egy zárda) és *ëgy embër* 6:176.

Ezek a szópárok *na* — *nagy*, *ho* — *hogy*, *ú* — *úgy*, *e* — *egy* teljesen megfelelnek a köznyelvi *a* — *az*-nak.

Az említett szavak nem fejlődtek valamennyien ugyanabban a nyelvjárásban; némelyik nyelvjárásban csak pl. az *egy* szó *gy*-je hasonul, míg a *nagy*, *vagy* stb. szavak éppen úgy megmaradnak, mint a köznyelvben. Lássunk mindegyikre néhány példát:

Egy: cs) *ecs csúnya* 1:330. *ecs csü* 2:264. d) *ed darabig* 3:33. f) *ef fejrónp*, *effija* (= egy fia) Kem. 27. *effótába* 1:423. *effiskális* 2:133. g) *eg gércé* (gércé = jérce) 7:279. *eg gróf* 8:329. h) *eh hete* 6:236. *eh ház* 6:469. *eh hód földön* 3:34. *eh helyett* 3:34. *eh hordót*, *ehhegyre* 4:37. j) *ej jó* 7:250. k) *ek kicsit* 1:330. *ek kirá* Kem. 41. *ek kanál* 1:467. l) *el léány*, *el lúd alatt* Kem. 40. *el lányom* 3:33. ly) *ely lyukat* 7:34. m) *em mereklye* (= karó) Kem. 40. p) *ep pápa* 3:89. *ep pénz* 1:375. r) *er rakáson* 3:277. *errabló* 7:87. s) *es sebës* Kem. 17. *es se* 8:375 11:136. sz) *esz szem* 3:34. *esz szobába*, *esz szép kerbe* 2:234. *esz szegin* 2:132. *esz széget* 1:421. v) *ev vékony* 2:467. *ev vín* Kem. 41. z) *ez zöd* 6:320. zs) *esz zsidút* 2:132. *esz zsák* Kem. 41.

Hadd: b) *hab burullon* 3:319. l) *hal legyen* 2:323. *hal legyenek* 19:509. *hal lobogjon* 15:140. *hal lássam* 8:444. *hal lám*, *hal lássuk* Tor. 30. m) *ham menjen* 16:135. *has siratom* 29:141.

Hogy: b) *hob beszólítsam* 2:133. *hob bürös* Kem. 37. *hob be* Kem. 36. *hob boszorkány* Kem. 36. *hob beszéltem* 6:236. f) *hof fogaggya be* 7:36. *hof fölstsíges* Kem. 43. h) *hoh ha* 2:42. *hoh hom megy* (= *hogy* *hogy* *megy*; az első *hogy* hangsúlyos, a második hangsúlytalan) 2:86. *hoh hát* 2:133. *hohha* Kem. 41. k) *hok kis csikó*

Kem. 37. m) *hom mulattak* 2:40. *hom maj* Kem. 37., 38. 6:422. *hom mën nē* (= *hogy meg ne*) 6:85. n) *uh hon ne lássák* (= *úgy, hogy ne lássák*) Kem. 37. *hon nē* 15:542. *dehon nem* 8:517. p) *hop püspök* Kem. 37. s) *hos sokat* Kem. 18.

Így, úgy: j) *ij jártak* Kem. 41. k) *ik kezdé* Kem. 43. m) *im még* 3:372. sz) *isz szólt* 4:37. f) *úf fölöstökönkor* 2:466. *úf firissibe* 2:234. g) *ug gondolom* 1:178. h) *uh hon ne* Kem. 37. *uh hát meg* 8:179. *uh hok korpának* 7:37. j) *uj jársz* Kem. 41. k) *uk köllött* 2:177. *uk kü* (= *úgy ki*) 3:319. l) *ul leült* Kem. 34. m) *um még* 3:319. r) *ur rázd* 7:37. s) *us sē* Kem. 36., 41. sz) *usz szokták* 3:90. t) *ut tett* 1:330. *ut tesztek* 1:369. v) *úv váktam* 5:79. *uv vigyázzatok* Kem. 41. *uv vaóna* 3:178.

Leg-: h) *leh hamarabb* 4:419. j) *lej jobban* 3:514. sz) *lesz szebb* 2:423., 6:175.

Meg, még: b) *meb babázott* 5:471. cs) *mecs csömörlönnyí* 5:471. *mecs csapta* 7:38. *mef füzetném* 6:85. *mef fújod* 7:37. h) *meh haraguttak* 6:85. *méh hasznodra lehetek* 7:37. *méh házasodom* 6:175. *méh hagyja* 7:35. *méh háhat* 5:372. *méh hal* 8:450. l) *mellátta* 2:276. *mellásd* 2:369. m) *mem monta* 6:85. *mem ment* 7:37. *memme* (= *meg-meg*) 8:40. *mömmög* (u. a.) 15:541. *mem mutatta* 3:34. n) *men nem nyúkszik* 3:37. *mén nem fogyott el* (= *még nem f. e.*) 6:319. r) *mer rakta* 6:84. s) *messemmiső* 6:85. *mes se birta* 7:37. *més sem* (= *még sem*) t) *met takarosat* 7:34. *met tudva* 6:84. v) *mev várlak* 7:34. *mev vesz* 8:450. *mev verik* 8:44. — *Megyjegyz. Röjtőkön* (Sopron m.) már magánhangzó előtt és a mondat végén sem ejtenek *g-t.* (5. fok) pl. *fogja mē* 2:369. *mērem* (= u. o. *megérem*).

Nem: Ennek az *n-je* nagyon ritkán hasonló teljesen, mindössze két adatot találtam: *nesz szívesen* 2:369 (Sopron m.) *net tom* 3:181. (Veszprém m.).

Vagy (ige és kötőszó): m) *vam megmongya* 5:125. *ollan vam mint ekkirá* Kem. 32. p) *vap pör* 3:372. t) *vat tuggya* 3:372.

Végül felemlítek még három szót, amelynek mai hangalakja szintén az előbb leírt hasonulási folyamat eredménye. Ezekben már nem egy, hanem két-három mássalhangzó hasonult a közbeeső magánhangzók kiesése után. Az egyik a Vácról közölt *pety* (*pedig-ből*); e szó *ty-jének* hasonulására csak egy példát találtam: *pesz szemérmesség-ből* 20:284. A másik kettő a köznyelvben is általánosan használt *alássan* és *alászolgája*. Először természetesen ezek helyett is *alázatosan* és *alázatos szolgája* szavakat ejtették. Csakhamar azonban hosszadalmasoknak bizonyultak és — hogy Gabelentz szavával éljek — részben elnyelték. A hangsúlytalan *-za-* és *-to-* szótagok hangzói kiestek, mássalhangzóik pedig elmosódtak, redukálódtak, azután hasonultak a hangsúlyos (vagy

legalább is *-zato-* szótagoknál erősebb hangsúlyú) szótagok *s*, illetőleg *sz* hangjaihoz. A fejlődési fokozatok tehát itt is ugyanazok voltak, mint a *az*-nál: 1. *alázatosan*; 2. *aláz[^]t[^]san*; 3. *alássan*.

Sőt a másik szó, *alászolgája* már a 4. fokra is eljutott: a hosszú *sz* megrövidült (vö. *micsináljak*, *kezicsókolom* e. h. *miccsináljak*, *kezicsókolom*).

Sok beszélő ma már nem is tudja, hogy az *alászolgája*-ban az *alázatos* szó benne van és így választja szét két ismeretes szóra: *alá* + *szolgája*. Itt tehát teljesen ugyanazon módon veszett el az *alá*-végéről a *zts*, ahogy az *a* után elveszett a *z*.

Hogy az *alázatos* szó *zt* illetőleg *zts* hangjai csak az említett kapcsolatokban veszttek el, annak az a magyarázata, hogy csak ezekben a kapcsolatokban felelt meg azon feltételeknek, amelyekhez a mássalhangzók redukálódását kötöttük: 1. *gyorsan ejtik*; 2. *azok a szótagok, amelyekben a zt van, hangsúlytalanok*; 3. *fontos értelem nincs hozzájuk kapcsolva*; 4. *gyakran fordulnak elő*.

Megpróbálom most magyarázatát adni annak, hogy a redukált *z[^]*, *gy[^]*, *g[^]* stb. illetőleg (zöngétlen mássalhangzó előtt) *sz[^]*, *ty[^]*, *k[^]* mássalhangzóknak miért kellett a következő mássalhangzókhoz hasonulniok. Mert az első tekintetre különösnek tetszhetik, hogy ezek a hangok, amelyek a *j* és *h* hangokhoz nagyon közel állnak nem *j*-vé, *h*-vá fejlődtek; hiszen a beszédszerveknek sokkal kisebb helyváltoztatásával juthatunk el belőlük a *j*, *h* hangokhoz, mint a *b*, *c*, *d*, *f* stb. hangoknak megfelelő artikulációhoz.

Szem előtt kell tartani itt azt, hogy a hangváltozásoknál nemcsak az artikuláció módosulása fontos, hanem az az akusztikai benyomás is, amelyet az artikuláció a hallgatóban kelt (s hallgató elsősorban a beszélő maga is; vö. Paul Prinz.³ 47. s. k.).

Vizsgáljuk meg az *az* névelőnek *k*, *t*, *p* hangok előtt álló (a második fokon használt) *sz[^]* vég hangját akusztikai oldaláról. Az *asz[^] kút* szavakban *a* után a légáram szabadon tódul ki és mivel a *sz[^]* képzésénél az artikuláló szervek sem zárt, sem rést nem alkotnak, zörejt sem hallunk, tehát az *a* és *k* hangok között egy kis szünet jelzi a hallgató számára az *sz[^]* hangot. Ezután a nyelv háta fölemelkedik (*k*), majd hirtelen lepattan. Akusztikailag csak a zár megnyílását észlelhetjük, azonban a zár képződését nem, szóval a hangszerveknek az *a* között és a *k* explóziója között végzett mozgásai elvesznek; e két határpont között szünet van.

Az *akkút* (*appor*, *attó*) artikulációja lényegesen különbözik az *asz[^] kút* (*asz[^] por*, *asz[^] tó*) artikulációjától: itt az

a ejtése után hirtelen fölrántjuk a nyelv hátát a szápadláshoz és a szájüreget elzárva tartjuk, míg a *k* explóziója meg nem történik. Csakhogy a két hang (*sz[^]k* és *kk*) artikulációja közötti különbségnek nem felel meg ugyanolyan különbség az artikulációkkal járó akusztikai hatások között: a hallgató az *asz[^]kút* és *akkút* szavakat alig tudja egymástól megkülönböztetni. Azt t. i. hogy a szájüreget az *asz[^]kút* ejtésénél csak az *sz[^]*-nek megfelelő szünet után zárjuk el, az *akkút*-nál pedig rögtön az *a* ejtése után, hogy tehát az *asz[^]kút* ejtésekor hallható szünet első részében a szájüreg nyílt s csak a második részében zárt, míg a *kk* (*akkút*)-nak megfelelő szünetnél a szájüreg végig zárt — hallani csak annyiban lehet, hogy *asz[^]kút*-ban az *a*-t gyenge kapoccsal ejtjük, *akkút*-ban pedig tiszta kapoccsal. (Az első esetben a szünet előtt a hangszalagok fokozatosan, lassan mennek át a nyugalmi helyzetbe, a másodikban hirtelen szűnik meg a hangszalagok működése. (Vö. Balassa: A phon. elemei 70, 75. §).

Erre a különbségre redukálódott akusztikai szempontból az a tetemes különbség, amely az *asz[^]kút* és *akkút* artikulációja között fennáll.

Mivel a *k*, *t*, *p* explozivák időtartamát az a szünet jelzi, amely az explózió előtt van, nagyon könnyen megeshetett, hogy a hallgató (aki, amint említettem, lehetett a beszélő maga is), noha az *asz[^]kút*-ban az *a* gyöngye végkapoccsal van ejtve, az *sz[^]*-nek megfelelő szünetet is a következő *k*, *t*, *p* exploziváknak tudta be, *asz[^]kút* helyett *akkút*-ot hallott, tehát megváltozott a hangérzet (Tonempfindung, Pauli m.). Már pedig a hangérzet megváltozását föltétlenül nyomon követi a mozgásérzet (*Bewegungsgefühl*) megváltozása, úgyhogy a legközelebbi esetben már *akkút*-ot ejtett a hallgató.

Míg tehát az 1. fokról a másodikra való fejlődésnél (redukció) fő indítóoknak a beszélő kényelmességét tekinthetjük, a 2. fokról a 3. fokra való átmenetet az okozta, hogy a 2. fok artikulációjának egyes mozzanatai nem jutottak akusztikailag elég határozottan kifejezésre, úgyhogy a hallgató összetéveszthette őket a 3. foknak megfelelő benyomással, s erre azután maga is a 3. fokot artikulálta.

Másképp áll a dolog, ha a redukált hangot (pl. *sz[^]*-t) nem zöngétlen exploziva, hanem más mássalhangzó követte. Vegyük azt az esetet, mikor a *sz[^]* zöngés mássalhangzó (expl. és spirans), továbbá nasalis, vagy liquida elé került (pl. *asz[^] daru*, *asz[^] vas*, *asz[^] lány* stb.). Ezek előtt a *sz[^]* nem veszti el a zöngéjét, tehát

nem szünetet hallunk a z_{\wedge} ejtésekor, hanem redukált zöngé hangot, amely a vége felé gyöngül, mert a z_{\wedge} és a következő mássalhangzó között van a szótaghatár. Azonban a hosszú d , v , m , l stb. hangoknak megfelelő akusztikai benyomás megint nagyon hasonlít a $z_{\wedge}d$, $z_{\wedge}v$, $z_{\wedge}m$, $z_{\wedge}l$ -nek megfelelő benyomáshoz. Azokban a szavakban, amelyeknek a végmássalhangzója redukálódott, a redukált mássalhangzót mindig magánhangzó előzte meg, a d , v , m , l stb. szókezdő mássalhangzókat pedig majdnem mindig magánhangzó követi. Hasonlítsuk össze már most a magyar magánhangzóközi dd , vv , mm , ll hangokat az ugyancsak intervokális $z_{\wedge}d$, $z_{\wedge}v$, $z_{\wedge}m$, $z_{\wedge}l$ hangokkal. A magyar intervokális hosszú mássalhangzók mindig gemináltak, tehát első részükben gyöngül, második részükben erősbülő légáramlattal ejtjük, amit a zöngés hangoknál a zöngé fokozatos gyöngülése majd erősbülése jelez ilyenformán: \overline{ad} \overline{daru} . Ennek a szónak a második szótagja akusztikailag teljesen azonos az az_{\wedge} \overline{daru} második szótagjával, mert igaz ugyan, hogy az első esetben a \overline{daru} ejtésekor már megvan a zár előbbről, míg a második esetben csak a szótaghatáron képezzük, de ez a záralkotás, az_{\wedge} \overline{daru} ejtésénél éppen azért, mivel szótaghatáron, tehát minimális légáramlat előtt történik, nem hallható. Az első szótagok (ad és az_{\wedge}) különböznek ugyan annyiban, hogy ad -nál elzárjuk a szájjüregt az a után, az_{\wedge} -ban pedig nyitva marad; de itt meg eszik egy másik különbség, amelyet a zöngétlen explozíváknál konstataáltunk: az a -t mind a két esetben gyöngé kapoccsal ejtjük. Ugyanaz a két közös elem: az erősbülő légáramlattal ejtett második szótag és a gyöngé kapoccsal ejtett a megvannak az asz_{\wedge} $\overline{föld}$ és $\overline{afföld}$ (az_{\wedge} + zöngétlen spirans) szavakban is.

Szóval az intervokális z_{\wedge} + *cons.* akusztikailag minden esetben nagyon hasonlít az intervokális hosszú geminált mássalhangzókhoz. Ez az oka tehát annak, hogy a z_{\wedge} , sz_{\wedge} hang mássalhangzó előtt nem ment át h -ba, hanem hasonult. Magánhangzó előtt egy tökéletlen artikulációjú hangunk tényleg h , j hangokká fejlődik (l. I. fejezet C).

B) A *v* tövű igék tövégi mássalhangzójának hasonulása.

Arra, hogy valamely mássalhangzó több különböző artikulációjú mássalhangzóhoz teljesen hasonul, a magyarban még két esetben van példánk: a *v* tövű igék eredeti tövégi mássalhang-

zőja teljesen hasonul a mássalhangzón kezdődő ragokhoz pl. *jössz, jöttök, jönni, jönnék, jöttem* stb. és a *-val, -vel* rag eredeti kezdő mássalhangzója teljesen hasonul minden előtte álló mássalhangzóhoz pl. *vérrel, ésszel*. Mivel ezekben az esetekben már nem lehet a hasonulást a kiejtés gyorsulásával magyarázni, mint az *az, egy, nagy* stb. szavaknál, nyilvánvaló, hogy itt a hasonuló hangokban magukban kell keresnünk a hasonulás okát; az eddig tárgyalt szavak végmássalhangzói a beszédütemben való helyzetük miatt váltak tökéletlen képzésűekké, a *v* tövű igék végmássalhangzójának és a *-val -vel* kezdő mássalhangzójának már eleve tökéletlen artikulációjúaknak kellett lenniök, hogy különböző mássalhangzókhoz hasonulhassanak.

Az t. i., hogy különböző artikulációjú mássalhangzókhoz csakis tökéletlen képzésű mássalhangzó hasonulhat, minden valószínűség szerint nemcsak az eddig tárgyalt esetekre igaz, sőt nem is csak a magyarban, — hanem általános fonétikai törvény, amelynek felismerhetőségét más nyelvekben csak az a körülmény nehezíti meg, hogy aránylag kevés példa van rá. A tökéletlen artikulációjú hangok t. i. nem mindig hasonulnak, de viszont valahányszor valamely nyelvben egy mássalhangzónak ilyen feltűnő gyakori hasonulásával találkozunk, a hasonuló hang mindig tökéletlen artikulációjú volt. Lássunk csak néhány példát:

A latin *ab, ad, ex* (korábbi *ec*) *in, ob, red-* praepositioniók és igekezők teljesen hasonulnak a rájuk következő mássalhangzók nagy részéhez: *accurro, afferro (ad-); illigo, irreparabilis (in-); effugere (ec) officio (ob); religio, receptus (red-); succurru, suggero (sub-)* stb.¹ A teljes hasonulás itt sem történhetett másképen, mint a magyar *az, egy, nagy* stb. szavaknál: a végmássalhangzók redukciója után. A redukciónak okai is ugyanazok, amelyeket azoknál említettem. Hogy itt teljesen ugyanazzal a jelenséggel van dolgunk, mint pl. az *az z*-jének hasonulásánál, legjobban bizonyítja az, hogy e szavak közül 3-ból olyan szópárok fejlődtek, amelyek megfelelnek a mi *a — az* szavainknak: *a — ab, e — ex (ec), re- — red-*; ezek közül az elsőt mássalhangzó, a másodikat magánhangzó előtt használták (vagy legalább kellett volna használni a grammatikusok szerint). Épen így keletkezett az olasz *e — ed* a latin *et*-ből. Ennek fejlődése hasonlít legjobban a magyar *az* szóéhoz: az olasz nyelv-

¹ Más példákat l. Kühne: Gramm. der lat. Spr. 1: 631.

járások nagy része a 3. fokon van, a köznyelv (és az írás) a 4. és 5-iken; a régi olasz nyelvben általános lehetett a 3. fok, csakhogy épúgy mint nálunk itt sem igen jelölték a $t_{\wedge} + cons.$ hasonulásából keletkezett hosszú mássalhangzót. Akad azonban a 13. sz. olasz szövegek között olyan, amelyik Dévaira emlékeztető fonétikus helyesírással van írva, pl.: Conti di antichi cavalieri-ben (XIII. század): *e ffaui* (et saui), *e ppiu* (et piu) *e rreuerenzia*, *e ffechie*, *e ehortesia* stb. (Berthold Wiese: Altitalienisches Elementarbuch 236—37 l.)

Az idg. $*g_{\zeta}$, $*t_{\zeta} >$ görög $\delta\delta$ (ξ); idg. $*k_{\zeta}$, $*t_{\zeta} >$ görög σ (σ); ez a hangváltozás kétségtelenül hasonulás (kölcsonös hasonulás, mert nemcsak a mássalhangzó hatott a félhangzóra, hanem a félhangzó is a mássalhangzóra). Pl. Homerosi $\tau\acute{o}\sigma\sigma\acute{o}\varsigma$ ($< *τοτ\acute{\iota}ος$); krétai $\acute{o}\rho\tau\tau\acute{o}\varsigma$ ($* < \acute{\rho}\acute{o}\tau\acute{\iota}ος$).¹

A latin coniunctivusi *-iam* végzet *i*-je hasonul az előtte levő mássalhangzóhoz a franciában: *fasse* ($< faciam$), *chaille* ($< caleam$, olv. *caliam*), ilyenek még az ófr.: *dueille*, *sueille*, *vueille* ($< doleam$, *soleam*, *voleam*.) — A latin *-itia* (*itsia*) képző az olaszban *ezza*-vá, a szardíniaiban *itta*-vá fejlődött. — A latin *tu* $>$ *tt* már a vulgáris latinban: *batto*, *quattor*, *futtit* ($< battuo$, *quattuor*, *futytit*), ellenben *batutus*-ban megmaradt az egyszerű *t* (vö. Meyer-Lübke: Gramm. der rom. Spr. I. 421. sk. l.) — Latin *nu* $>$ *nn* az olaszban pl. *menno* ($< minuus$). — Gót cons. $+ j \sim$ ófn. kettős cons. Pl. ófn. *halla*, *hulla*, *brunna*, ($< halja$, *hulja*, *brunja*) stb.

Arra azonban az említett nyelveknek egyikében sincs példa, hogy dentilabiális *v* hasonult volna több mássalhangzóhoz. Már ebből is jogos kételyeink támadhatnak az iránt, hogy pl. a *jö* igének eredeti tövégi mássalhangzója, (amely hasonul *n*, *sz*, *t* mássalhangzókhoz) *v* volt-e a hasonulás megtörténte előtt.

De más okok is vannak, amelyek amellet bizonyítanak, hogy *v* tövű igék eredeti tövégi Mássalhangzója nem *v*, hanem (egy *v*-hez mindenesetre hasonló artikulációjú hang) *w* volt. Vizsgáljuk csak meg közelebbről a tiszta *v* tövű igéket. Ide tartoznak:

hí, *ví*, *szí*, *rí*, *sí*, *nyí*; *fú*, *bú*,

ró; *nő*, *jö*, *lő*, *sző*, *nyő*, *jő*. (TMNy. 254. skl.)

¹ Egyéb példák Néveri János »Az idg. gutturalis *ti* és dentalis *ti* c. értekezésében.

Feltűnő az első tekintetre az, hogy az első hat kivételével mindegyikben ajakgömbölyítéssel képzett (labiális) hangzó van és az első hatnak is részint a régi nyelvben, részint a nyelvjárásokban van olyan mellékalakja, amelyben az *i*-t (vagy *é*-t) labiális hang (*u*) követi. Ez csak az eredeti tövégi mássalhangzó hatása lehet, amely *u*-vá válván hozzájárult a tőhangzóhoz (ha ez zárt hang (*i*, vagy zárt *é*) volt, pl. *riu*, *siu*,¹ székely *hivü* stb. — a többieknél pedig, amelyeknél a tőhangzó nyiltabb hang volt (*a*, *o*, vagy nyilt *e*), összeolvadt evvel a nyilt tőhangzóval egy labiális hosszú magánhangzóvá. Csak így magyarázhatjuk meg azt a körülményt, hogy az utolsó kilenc igének teljesebb alakjában vagy illabiális hang van (*nő* ~ *nevendék*), vagy olyan, amelynél az ajakgömbölyítés csekélyebb fokú (*ró* ~ *ravatal*).

Ilyen labializáló hatást pedig nem tulajdoníthatunk a dentilabiális *v*-nek, mert ennek az ejtésekor az alsó ajak egészen behúzódik a felső fogsor alá, a felső ajak pedig odafeszül a felső fogsorhoz.

Nehéz megmagyarázni azonkívül azt, hogy a tövégi mássalhangzó, ha *v* volt, miként válhatott *j*-vé a régi nyelvben és nyelvjárásokban az ilyenekben: *iðy vala* (*jö vala*, Helt.: UT. c. 7); *iðyhet* (Helt.: Krón. 38, 55); *jöjne* (*jöne*, Megy.: Dial. 205) *oyni*, (*övní*, Born.: Préd. 465), *hiyni* uo. 21, *szíj*, *híj* stb. a tokai nyelvjárásban Nyr. 20. k.

De találunk kódexeinkben más bizonyítékokat is arra, hogy az eredeti tövégi mássalhangzó *w* volt. Úgy látszik, hogy nem volt kódex-íróinknak külön jegyük e hang jelölésére s kénytelenek voltak *u*, *v*-vel jelölni, noha ezek a dentilabiális *v* számára már le voltak foglalva. Vannak azonban a Bécsi-K.-ban ilyen alakok: *hionotok*, *hioniok*, *hiotok*. Ha ezeket *hivnotok*, *hivniok*, *hivtok*-nak ejtették volna, akkor egész biztosan így jelölték volna: *hiunotok* stb. Itt tehát az *o* egy dentilabiális *v*-től különböző (de labiális) hangot jelöl, ezért vagy *hiwnotok*, *hiwniok*, *hiwtok*-nak kell olvasni e szavakat, vagy úgy, ahogy írva vannak: *hioni*, *hiotok* stb. De ez utóbbi esetben is az *o* korábbi *w*-re enged következtetni (vö. még: *hiuttam*, MünchK. 17; *hiuth* Komj. Sz. Pál 79; *hiutt*, Sylv: UT. 1:193. *vyovan vionanac* stb. Bécsi-K. 16, 18. *reionak pedig úuðttuen* Bécsi-K. 112;

¹ Vö. germ. **sew* > ófn. *seo*, angolszász *sēu*, genitivusban *sewes*. Görög Ζεΰς > Ζεύς stb.

ez utóbbi példából is nagyon valószínű, hogy a *reionak* és *üüöltuen* szavakban nem ejtették ugyanazt a *v* hangot).¹

Bilabiális *w* mellett bizonyítanak még az ilyen alakok: *ywee* (JordK. 386, 391; *jwenek* JordK. 374, 378; *ywendö* JordK. 361. *ywel* KeszthK. stb. Ha e szavakban ugyanis az *ö* és *e* hangok között dentilabiális *v*-t ejtettek volna, ezt a hangot az írásban is jelölték volna; nem kellett azonban jelölni a *w* hangot, *ö* és *e* között, mert ez összeesett az *ö* és *e* közötti *i* kapcsoló-hanggal (*Gleitlaut*): *jöe* és *jöwe* szavakat akusztikailag alig lehet egymástól megkülönböztetni.

Legnagyobb bizonyító erőt azonban annak a körülménynek tulajdonítok, hogy a *v* tövű igék eredeti tövégi mássalhangzója hasonult a következő mássalhangzókhoz. A mai köznyelvben nem maradt meg mindig a *cons + w*, vagy *w + cons* hasonulásából keletkezett hosszú mássalhangzó, ennek kétféle oka van. Az egyik az, amit már az *az*, *egy*, *nagy* szavaknál láttunk, hogy t. i. az eredeti hosszú mássalhangzó megrövidült. A másik ok az analógia. A 3-ik személy hosszú hangzója, amelyben már benne volt a *w*, átterjedt a többi alakokra, tehát: *vár*: *várni* = *jö*: *jöni*.

Más esetekben meg a köznyelv mássalhangzón kezdődő ragok előtt is olyan tőalakokat tart meg, amelyekben a **w*-nek *j* vagy *v* felel meg: *bújni*, *bújtam*, *óvtam*, (a szabályos *bunni*, *buttam*, *ottam* helyett). A hasonulásból keletkezett hosszú mássalhangzót megtartotta azonban a köznyelv is a következő esetekben:

A tiszta v tövű igékben: Jelentő jelen idő, tárgyas ragozás: *híjja*, *víjja*, *szíjja*, *fújja*, *bújja*, *rójja* éppen így: *híjjuk*, *víjjuk*, *szíjjátok*, *fújják* stb. Ezek mellett azonban a *hívja*, *szívja* alakok is járják. — A befejezett cselekvésben: *híttam*, *szíttam*, *róttam*, *nöttem*, *löttem*, *szöttem*, *jöttem*. De megvannak ezek mellett az *óvtam*, *fújtam*, *bújtam* féle analógiás alakok is. — A fölszóltató módban is egymás mellett állnak *hívd* — *hídd*, *hívj* — *híjj* stb.

¹ *Hivoni*, *hivonotok*-nak sem lehet olvasni ezeket a szavakat, mert a *-ni* előtt a tövégi magánhangzó a Bécsi-K. iratásának idejében már leköpött és ilyen alakok, mint *adoni* *adonak* nem fordulnak elő benne; az *o* tehát nem kötőhangzó, hanem a tövégi mássalhangzó (*w*) megfelelője. Ami a székely *hivü*-féle alakokat illeti, ezek is *hiu*-félélből lettek *v* hiátustöltő mássalhangzóval, mert ha e *v*-t szerves hangnak vesszük, az *ü*-nek nem lehet magyarázatát adni.

Az *sz-szel* bővülő *v* tövűekben, a befejezett cselekvésben: *ettem, ittam, jöttem, löttem* stb. (mindegyiknél megvan a hosszú mássalhangzó. A föltételes módban: — *ennék, innék, hinnék, tennék, enném, hinném, tenném* stb. (Kivétel nélkül). — A főnévi igenévben: *enni, tenni, hinni* stb. A parancsoló módban: *edd, hidd* stb.

A régi nyelvben és a nyelvjárásokban sokkal gyakrabban találkozunk a szabályszerű hosszú mássalhangzós alakokkal pl. *vinni, (vívni)*, Mel: Sz. Ján. 243; *vinnya* LevT. I. 175 (*vívni*); *viszsz (vívsz.)* Czegl. Japh 5.; *metté* (< **metwé*, 'met-szé') ÉrsK. 411b; *megtilloth* (< **tilwott*) DebrK. 509; Molnár Albert szótárában: (vö. TMNy. 262) *osszom* (< **owszom*). A nyelvjárásokban: *vinni (vívni)* Nyr. 17:237; *víjja* Nyr. 6:359; *bunni (= búvni)* 5:270 stb.

Ami *v* tövű névszóinkat illeti, ezekről Simonyi már a TMNy-ban azt gyanítja, hogy a tövégi hangzó helyett az Árpád-korban olyan kettős hangzót ejtettek, amelynek második tagja *u* volt, tehát a mai *ló, jó* szavak *lou, jau-nak* hangzottak. Ha már most a *w* hang nyelvünkben ebben a korban megvolt, semmi okunk sincs ezt az *u* hangot *v*-ből származtatni. A *jó, szó, hő* szavak labiális magánhangzóit itt sem tudjuk megmagyarázni, ha *jau-, szav-, hev-*től származtatjuk őket. Véleményem szerint itt is *jau, szau, heu* alakok az eredetiek. Ezekből fejlődött egyrészt *jau, szau, heu*, majd *jó, szó, hő* — másrészt *javam, szavam, heves* (< **jawam, szawam, hewes*).

Eredeti bilabiális tövégi mássalhangzóra vallanak a *fű, mü, szü, hü* szavak labiális mássalhangzói is a *fív, mív, szív, hív* alakokkal szemben (**fíw, *míw, *szíw, *híw* > *fü, mü, szü, hü*; **fíwem, *míwes, *szíwes, *hívem* > *fívem, míves, szíves, hívem*).

Máskülönben is egész párhuzamosan fejlődött e szavak végmássalhangzója az igék **w*-jével. Így mássalhangzó után a szó végén *u*-vá lett: *falu, odu, hamu* stb. E hangváltozás úgy történhetett, hogy a nyelv a *w*-nek megfelelő közömbös állástól kissé hátra húzódott, az ajkagnál képzett rés pedig tágult.¹

¹ A HB.-beli *chamuw* és *keferuw* alakokat átmeneti alakoknak tartom *hamu* és *hamu* alakok között: a nyelvtartikuláció már megváltozott, de az ajkagnál képzett rés még mindig nem tágult annyira, hogy az *m* után ejtett hangot tiszta *u*-nak érezhették volna.

Két mássalhangzó között a *w* hang az igékben és megnevszókban is *u*-ba megy át: **alwszik*, **hamwban* > *aluszik*, *hamuban* (vö. *batuo* — *batutus*).¹

Két esetben még a hasonulás is *w* mellett bizonyít. A mai nyelvben önálló szóként már nem használt **orw* még hosszú *r*-rel van írva Valk: Gen. 27. l.: *orrok* (< **orvok*) vö. még *orrgazda*, Misk.: Vkert 438. Ennek a szónak különben több olyan alakja fordul elő a régi nyelvben, amely **orw*-ra vall: *orh*, Komj.: Sz. Pál; *wrw*, WinkK 142; *orüok* (*orvok* = tolvajok) RMNy. 2:183. Hosszú *l*-lel írjuk ma is a *toll* szót (**tolw*). A hasonulás valószínűleg az egyszerű alanyesetnél gyakrabban előforduló **tolwa*, **tolwat* (*tolla*, *tollat*) alakokban történt meg; innét ment át a hosszú mássalhangzó az alanyesetre is.

A *v* tövű szavakkal bővebben szándékozom foglalkozni egy következő dolgozatomban, azt hiszem azonban, hogy az itt vázlatosan elmondott érvek is elég valószínűvé teszik, hogy ezek tulajdonképpen nem is *v*, hanem *w*-t övű igék, illetve nevszók.

Az, hogy ez a *w* hang nyelvünkől ma már teljesen kiveszett, egyáltalában nem valami ritka jelenség a nyelvek történetében.² Hiszen nincs meg a mai német nyelvterület nagy részén sem, pedig az alapnyelvben biztosan megvolt.³

Különben az, hogy az Árpád-korban a *w* megvolt nyelvünk hangjai között, nem is annyira új, mint inkább feledésbe ment vélemény. Nem kisebb ember mint Révai volt ezen a nézetten már száz esztendővel ezelőtt. Legalább erre engednek

¹ Vö. Nyelvtudomány 1907 (Balassa).

² A *w* hangot úgy látszik még a XV. században is ejtették; valószínűleg erre a hangra céloz Galeotti Mátyás királyról írt munkájának 28. fejezetében: »Nam apud hungaros sunt vocabula, quae in *u* litera desinunt; sed si illa litera promptis, aliud, quam si contractioribus labiis pronunciatum significat, quod scriptura ostendi nequit. Quandoquidem latina lingua unicum habet *u*, et lingua hungarica quadruplici indigeret« (Toldy: Régi magy. nyelvészek 691—92. l.). Kissé komályos és szűkszavú megjegyzés, de az utolsó mondatából, amely szerint a magyarnak négyféle *u* betűre lett volna szüksége, talán következtethetünk arra, hogy a *w* még megvolt akkor (a négyféle *u* eszerint *u*, *v*, *ü* és *w* lehetett).

³ Sőt nem is kell olyan messzire mennünk példakért: egészen bizonyos Geleji Katona gramatikájából, hogy még a XVII. században megvolt nyelvünkben a bilabiális rezgő hang, holott a mai nyelvben semmi nyoma. »Némely szók tsak ajakaknak a' szélnek rajtok valo meg-rázkodások által mondatnak ki, ugy a'nyira, hogy azon módon ki sem irattathatnak. Mint: p|úszkólés, p|ússzentés, p|útsók etc.« (L. NyF. 30:32.)
| |

| |

következtetni Grammatica Hungaricájának következő sorai, amelyekben a HB. *vimad, miv, tiv, chamuv* szavaira utal: »Hic vero halitus, siue spiritus in nostrorum ore, fuit et asper quandoque, *h* nempe; sed obscurus multo frequentior, *v* nimirum leni *j* vicinior.« (280. lap.) Hogy »*v* leni *j* vicinior« alatt csakugyan bilabiális *w* hangot értett Révai, valószínűvé teszi az, hogy a görög digammára (amelynek fonétikai értéke szintén *w*) és a lappok nyelvére hivatkozik. Az azonban bizonyos, hogy ő ezt a hangot a dentilabiális *v*-től különböző hangnak tartotta.

C) *A -val -vel és -vá -vé rag hasonulása.*

Az előreható hasonulásra általában minden nyelvben kevesebb példánk van, mint a hátrahatóra; annál feltűnőbb, hogy a magyarban a *-val -vel* és *-vá -vé* ragok nemcsak hogy hasonulnak, hanem teljesen hasonulnak minden előttük álló mássalhangzóhoz. A *-vá -vé* raggal nem kell külön foglalkoznom, mert erről Szinyei a Journal de la société finno-ougrienne-ben megjelent »Das ung. translativsuffix *-vé -vá*« c. értekezésében kimutatta, hogy *v* hangja hiátustöltő járulékhang és amennyiben hasonul, a *-val -vel* ragok analógiájára hasonul. De hát miért hasonul a *-val -vel* rag?

Az eddigiekben az ilyen feltűnően gyakori hasonulás okát abban állapítottuk meg, hogy a hasonuló hang eredetileg tökéletlen artikulációjú volt; a *-val -vel* rag kezdő mássalhangzójának tehát (mivel intervokalikus helyzetben *v*-vé fejlődött) egy *v*-hez közel álló tökéletlen artikulációjú hangnak: *w*-nek kellett lennie.

Megpróbálom a *-val -vel* rag fejlődését ezen a nyomon haladva megállapítani. Vegyük először sorra a tényeket. Legrégibb nyelvemlékünkben a következő szókban szerepel a *-val -vel* rag: *zumtuchel, halalaal és kegelmehel*. A későbbi nyelvemlékekben egyelőre meg nem állapítható szabályszerűséggel változnak egyrészt az olyan alakok, amelyekben a *-val -vel* rag *v*-je *j*-vé válik vagy hasonul, másrészt olyanok, amelyekben a *v* megvan mássalhangzó után is: *szűel* Sylv: UT. 2:2, *vassal, onzolatoockal* BécsiK. 10; *napuala, kiuanatuala* EhrK. A mai köznyelvben e rag *v*-je minden mássalhangzó után hasonul és minden magánhangzó után megmarad: *darabbal, léccel, rúddal, ekével, hordóval* stb. A göcseji, őrségi és hetési nyelvjárásban a köznyelvi *v*-nek *j* (*jj*) felel meg: *ómáje (almával)*; viszont Bars,

Heves megyében, a csíkgyergyói, hétfalusi és moldovai csángók-nál továbbá a keleti székelyeknél a *v* megmarad mássalhangzó után is *mézvel, mákval, borval* (vö. TMNy, 692).

A HB. *kegyelmehel* alakját Szinyei (Nyr. 24:152.) úgy magyarázza, hogy a *v* kiesett belőle, a keletkezett hangürt pedig *h*-val töltötték be. Mivel ma meg a göcseji nyelvjárásban *j* van a *-val -vel* rag *v*-jének helyén, a fejlődés menetének a következőnek kellene lennie: *kegyelmével, kegyelméel, kegyelméhel, kegyelméel, kegyelméje*. Ilyen fejlődés nem lehetetlen ugyan, de nem is valószínű, hogy ugyanabban a nyelvjárásban kétszer keletkezett és kétszer szűnt volna meg a biátus. De van egy másik nehézség is: a *zumtuchel* alak. Ezt általában *szömtökkel*-nek olvassák, nyilván a mai nyelvhasználat alapján. De mással, mint a mai nyelvhasználattal nem is lehet támogatni ezt az olvasást. A HB.-ben a következő szavakban van hosszú mássalhangzó: *odutta, kegiggen, vimamaggonoc, vimagguc* (3-szor) *bulfaffa, vezesse, oggun, keaffatuc, unuttej*; tehát a mássalhangzó hosszúságát úgy jelölik, hogy megkettőzik a mássalhangzó jegyét. Ha az említett *zumtuchel* szó tényleg *szömtökkel*-nek hangzott volna, mi oka lett volna a HB. írójának a hosszú *k* hangot nem *ce*, vagy *kk*-val, hanem *ch*-val írni? A *ch* jel gyakrabban is előfordul a HB.-ben (*uromchuz*), de egyetlen egy esetben sem olvasható *kk*-nak.

A *h* hang jelölésében ingadozást észlelhetünk a HB.-ben; hol *ch*-val jelölik, hol egyszerű *h*-val: *choltat, charmul, — halalnec, holz*. Hogy milyen irányban különbözhetett a HB. korabeli magyar *h* a többi nyelvek *h*-jától, arra talán következtethetünk abból, hogy a magyar *h* ejtésénél a Rousselot-féle készülékek zöngét jeleznek. A HB. korában a magyar *h* tehát zöngés (talán *ɣ*-féle) hang lehetett, erre vall az is, hogy a mai *ny* hang *nh*-val van jelölve a HB. *munhi* szavában és később is találkozunk ezzel a jelöléssel: *azonhokot* EhrK. 146¹ (= *asszonyokat*).

Ha pedig zöngés hang volt a *h*, akkor nagyon természetes átmenetet képez az eredeti **w* hangból a mai *j*-hez, sőt az sem lehetetlen, hogy épen *w*-t jelöltek *h*-val a *kegyelmehel, zumtuchel* szavakban; tehát így hangzottak: *kegyelmével, szömtökwel*. Ha *szömtökwel* volt a HB.-kori kiejtés, akkor könnyen érthető, hogy a

¹ Zolnai: Nyelvemlékeink 94. l.; a Nyelvemléktárban sajtóhibával: azonokot.

-*val -vel* rag a mai nyelvterületnek legnagyobb részén hasonul minden hanghoz (vö. *quattuor* > *quattor*, *minus* > *menno*). Sőt talán az intervokalikus helyzetben történt fejlődését is meg lehet magyarázni.

Körülbelül ugyanazon a területen, amelyen a -*val -vel* rag **w*-je *j*-vé lesz, a *v* tövű szavak **w*-je intervokalikus helyzetben kiesik pl. *küek*, *gyüök* (*kövek*, *jövök*).

Különben ezekben a nyelvjárásokban a *v* előtt álló zöngétlen mássalhangzó zöngéssé lesz, úgy hogy *v* előtt zöngétlen mássalhangzót nem is ejtenek, pl. *hadvan*, *id van* (*hatvan*, *itt van* stb.). Ez az utóbbi körülmény (amint később látni fogjuk) arra enged következtetni, hogy e nyelvjárásokban valamikor (vagy talán most is) olyan dentilabiális *v*-t ejtettek, amelynél a rés szűkebb, tehát amely a *b* expozív hangot jobban megközelíti, mint a többi nyelvjárások *v*-je. Nem lehetett-e ez a körülmény oka annak, hogy a tágabb réssel ejtett *w* ezen a nyelvterületen nem keveredhetett össze a dentilabiális *v*-vel? míg a nyelvterület többi részén, ahol nem volt olyan nagy a különbség *v* és *w* között, a *w* > *v* fejlődés végbemehetett.

A HB.-beli *halalaal* alak persze itt is nehézséget okoz, mert a *w*-nek megfelelő hang semmivel sincs jelölve. Ennek talán az lehet az oka, hogy — mivel az -*al* szótag *a*-ja is nyílt volt — a *w* hang hasonult az előtte és utána álló *á*-hoz. Az *á* ejtésénél a szájnyílás a legnagyobb, *w*-nél (*u*) pedig majdnem a legkisebb, lehet tehát, hogy a szájnak a két nyílt *a* közötti összecukását elhanyagolták a kiejtésben.

Még egy figyelemreméltó körülmény. Az *az* szó végső mássalhangzója (amint az első részben láttuk) minden teljes artikulációjú mássalhangzóhoz hasonult: *attemplom*, *attól*, *arra* stb. Nem lehet véletlen, hogy a mikor a -*val -vel* rag *v*-je kerül a **z*∧ mellé, hol az egyik, hol a másik hasonul és a köznyelvben is egymás mellett állanak *azzal* és *avval*. Már ebből is arra lehet következtetni, hogy valamikor egyenlően erős, vagy jobban mondva egyenlően gyöngye artikulációjúak voltak: abban az erőpróbában, amely a két hang között fejlődik amikor egymás mellé kerülnek, hol az egyik, hol a másik a győztes. (Geleji Katona gramatikájában fel van említve *a'val* és *a'zal*, Simonyi kiadásában a 11. lapon.)

Legbiztosabban persze az összehasonlító nyelvészet segítségével ítélnénk abban a kérdésben, hogy a -*val -vel* rag eredeti kezdő mássalhangzója milyen hang volt. Szinnyi (Nyk.

30:230.) a vogul *va'i* szóban látja a *-val -vel* rag megfelelőjét; előtte a cser. *pel* (= *oldal, fél*) szóval magyarázták. Ez az utóbbi elmélet tehát bilabiális hanggal hozza összefüggésbe a *-val -vel* rag *v*-jét, s így nagyon természetes, hogy a fejlődésben a dentilabiális *v-t w*-nek kellett megelőznie. Mivel szóközépi helyzetben másképp fejlődnek a mássalhangzók, mint a szó elején, ez a *w* hang még meglehetett a HB. korában, amikor szó elején (a *feleim*) szóban már dentilabiális *f*-fé vált.

Szinnyei véleménye is csak első tekintetre mond ellene annak a feltevésnek, hogy a *-val -vel v*-je *w*-ből fejlődött. Egyrészt nem lehetetlen, hogy a *w > v* fejlődés a vogulban is végbe ment,¹ de másrészt fontos az a körülmény, hogy a vogulban szóközépi helyzetben (amilyenben a *-val -vel v*-je van) csak négy szóban ejtenek *v-t*, amelyek közül három orosz kölcsönszó; különben mindig *w-t*.²

Ha egymás mellé állítjuk az ilyen szavakat *dobbal — dobva, ellet — élve, öllet — ölve; hattal — hatva, várral — várva* stb., nem magyarázhatjuk meg a *v* eltérő fejlődését, ha a *-val -vel* rag *v*-jét a *-va -ve v*-jével azonos eredetű hangnak vesszük.

Összefoglalva a mondottakat, az eltérő fejlődés okát abban látom, hogy a *-val -vel v*-je még az Árpád-korban *w*-nek hangzott s azóta következőképen fejlődött:

magánhangzó után: **w > v* és *j* (göcs., órs., hetési);

mássalhangzó után: **w > u* (hasonul) és *v* (palóc, szék., csángó).

Dolgozatom ezen első részének legalább valószínű eredményeit tehát a következőkben foglalom össze:

1. Ha valamely mássalhangzó két vagy több különböző képzésű hanghoz teljesen hasonul, akkor ennek a hangnak a hasonulás megtörténte előtt tökéletlen képzésűnek kellett lennie (redukált mássalhangzónak, vagy félhangzónak: *i, u*), szóval olyan mássalhangzónak, melynek ejtésekor sem határozott zárt, sem rést nem alkotunk, vagy akusztikailag: amelynek ejtésekor a szájban keletkező zörejt nem hallunk.

2. A HB. korában a magyar nyelv hangkészletében még megvolt a *w* hang.

¹ Vö. NyK. 30:230 és TMNy. 693 sk. (Erre mutatnak talán az ilyen szópárok: *viñst — wüñst; vj — üi*, stb., amelyekben *v*-nek *w* és *ü* felel meg; vö. Szilasi: Vogul szójegyzék 154—155).

² Ez utóbbi adat Laczkó Géza szóbeli közléséből, aki a vogul nyelv hangtanát (még ki nem adott) pályamunkájában feldolgozta.

II. Teljes artikulációjú mássalhangzók hasonulása.

A) Hátraható hasonulás.

A teljes artikulációval ejtett mássalhangzók sokkal ritkábban hasonulnak, mint az eddig tárgyaltak, és kisebb mértékben. Teljes hasonulás csak olyan mássalhangzók között történik, amelyek képzésükre nézve közel állanak egymáshoz (pl. *d* és *t*); ha különböző képzésű hangok között történik teljes hasonulás, akkor ez nem egyszerre, hanem fokozatosan történik és a teljes hasonulás több egymásra következő részleges hasonulás eredménye. Így pl. a soproni *imákkozik* (Nyr. 4:419) ige az *imádkozik*ből csak *imátkozik* alakon keresztül fejlődhetett.

Rendesen az indukált hang artikulációjának csak egy-egy tényezőjét áldozza fel az indukáló kedvéért, szóval az érintkező mássalhangzók között nem teljes, hanem részleges hasonulás történik. Leggyakrabban az az eset fordul elő, hogy az indukált hang a gégefő artikulációjában alkalmazkodik az indukálóhoz. Hogy minden egyes hangnál külön ne kelljen foglalkoznom ezzel a jelenséggel, előbb a hasonulásnak ezt a fajtáját tárgyalom. Lényegében ez sem különbözik a részleges hasonulás más eseteitől, mert ha pl. *hat darab* helyett *had darab*-ot ejtek, nem tesztek mást, mint a *t* hangba anticipálom a *d*-nek a gégeartikulációját épen úgy, ahogy az *ablak* szó ejtésénél a *b*-be anticipálom az *l*-nek a nyelvtartikulációját.¹

A mássalhangzókat zöngés és zöngétlen mássalhangzókra osztják aszerint, amint a tüdőből kitóduló légáram a gégefőben és a szájban, vagy csak a szájban talál akadályra. Ha a magyarban egymás mellé kerül zöngés és zöngétlen mássalhangzó, leg-

¹ Balassa (Magyar Fonétika³ 120) a hasonulásnak ezen most említett eseteit külön választja a többiektől »a képzés módja tekintetében való hasonulás« név alatt és szembe állítja a képzés helyére nézve történő hasonulással. Ezek az elnevezések egyrészt nagyon elválasztják a lényegükben azonos hasonulási folyamatokat egymástól, de másrészt meg félreértésre is adnak okot. A képzés módján t. i. azt értjük, hogy milyen akadály áll a kitóduló légáram útjába és eszerint pillanatnyi, vagy folytonos hangokat különböztetünk meg. Ilyen értelemben használja és magyarázza a »képzés módja« kifejezést Balassa is munkája 92. lapján. A képzés módja tekintetében való hasonuláson tehát azt lehetne értenünk, hogy pillanatnyi hanghoz hasonul az indukált hang úgy, hogy maga is pillanatnyivá lesz, pl. *fészket* > *ficket*. Ilyen hasonulás azonban, (mint később látni fogjuk) nincsen; az indukáló és indukált hang mindig a képzés helyére nézve közelednek egymáshoz.

többnyire vagy mind a kettő zöngés, vagy mind a kettő zöngétlen lesz, aszerint, amint a második mássalhangzó zöngés vagy zöngétlen. (Az mindegy, hogy mind a két mássalhangzó ugyanabban a szóban van-e, vagy két szóhoz tartozik, mert fonétikai szempontból a szó nem eleme a beszédnek.)

Lássuk először azt az esetet, amikor a második (az indukáló) mássalhangzó zöngés, tehát az ilyeneket: *lapban* > *labban*, *csapda* > *csabda* stb.

Hely szüke miatt nem sorolom fel az összes lehetséges zöngétlen és zöngés mássalhangzókból álló kapcsolatokat, csak az eredményt közlöm, amelyet azonban minden kísérleti eszköz nélkül puszta hallás után állapítottam meg: A köznyelvi kiejtésben a zöngétlen mássalhangzó mindig zöngéssé lesz, ha utána zöngés pillanatnyi hang (*b, d, g*) vagy *z, zs* következik, minden más esetben (*l, ly, m, n, ny, r* és *v* előtt) megmarad zöngétlennek; tehát a *hádba, esdekel, vasgyűrő, kapzsi* szavakat így ejtjük: *hádba, eszdekel, vazsgyűrő, kabzsi*, — ellenben a *kapni, kaplak, kapva, lapra* szavakat úgy, ahogy írva vannak.

Ez az eredmény némileg eltér attól, amit Balassa közöl fonétikáiban. Az első kiadás 114. lapján felemlíti, hogy *g* és *gy* előtt az *sz, b* előtt a *k* és *sz* nem hasonul zöngé tekintetében, tehát a *szeszgyűr, rosszban, székbén* szavakat úgy ejtjük, ahogy írva vannak. A második kiadásban (121) az *észbe* és *székbe* példákat említi, amelyek szerinte így is ejthetők: *észbe, székbe*, de így is: *észbe, szégbe*. Én e szavak kiejtését ismételten megfigyeltem magamon is, másokon is, de soha *szeszgyűr, rosszban, székbén, észbe* szavakat ejteni nem hallottam. Ebben a kérdésben a kísérleti fonétika van hivatva dönteni; nem tartom lehetetlennek, hogy e szavakban az *sz* helyett ejtett hang az *sz*-től is, *z*-től is különbözik (zöngés tenuis?).

Mivel a zöngétlen mássalhangzók csak explozívák előtt és *z, zs* hangok előtt hasonulnak zöngé tekintetében, a hasonulás okait ezekben a (az indukáló) hangokban kell keresnünk. Véleményem szerint a hasonulás oka az, hogy ezeknél a hangoknál a szájrészek artikulációja és a gégefő artikulációja nem fedi egymást, nem egy időben történik, mint a hangzóknál vagy *l, m* stb. hangoknál, hanem a szájrészek artikulációját megelőzi és követi a hangszalagok rezgése (erről meggyőződhetünk, ha pl. erős *d* hangot ejtünk, mialatt a két fülünket befogjuk). Mivel pedig folyékony beszédben a szájrészek az egyik mássalhangzónak megfelelő

artikulációból igen gyorsan mennek át a következőnek megfelelő állásba, — ha pl. a *hátba* szót ejtjük, a *b* explózióját szükségképpen megelőző zöngé (Blählaut) már a *t* explóziójakor hallható, úgy hogy a *t* zöngés hanggá lesz. A szájtartikulációt megelőző zöngé annál határozottabban hallható, minél kisebb a kitóduló levegő számára engedett rés (leghatározottabban a zárhangoknál), ezért valószínűnek tartom, hogy a Dunán túl, ahol a *v* hangnak is van ilyen zöngésítő hatása az előtte álló mássalhangzóra, olyan *v-t* ejtenek (vagy ejtettek valamikor), amelynek képzésekor a rés szűkebb mint a köznyelvi *v*-nél, amely tehát a zárhangot jobban megközelíti.

Ha a második (az indukáló) mássalhangzó zöngétlen, akkor az *l, r, m, n, ly, ny* hangok tartják meg a gégeartikulációjukat, a többiek (*b, d, g, v, z, zs* stb.) zöngétlenek lesznek. A *babka, fáradtam, vágtam, szívtam, vízfelület* szavakat tehát így ejtjük: *bapka, fáradtam, váktam, szíftam, vízfelület*. Ezeknél meg a zöngés (az indukált) hangot követő zöngének van szerepe. Ha pl. a *vágtam* szót zöngés *g*-vel ejtjük, a *t* előtt valami határozatlan zöngét hallunk, tehát így hangzik: *vágstam*. Folyékony beszédben ezt a *s* hangot elhagyjuk s evvel a *g* elveszti zöngés mássalhangzói jellegét (erről máshol részletesebben).

Ezek után sorra veszem az egyes mássalhangzóknak szájtartikuláció tekintetében való hasonulását.

a) Pillanatnyiak.

A pillanatnyi hangok közül a *b* és *p* szájtartikulációjukat minden mássalhangzó előtt megtartják a népnyelvben is. A *d, g, gy, k, t* hangok szájtartikulációja csak a köznyelvben marad meg mindig, ellenben megváltozik a népnyelvben a következő esetekben.

d: *l* *pallás, palló, odallak* (odaadlak) 29:176. *pallózat* 1:377. *palláson* Kem. 38. (vö. *hallani, vallani* > *hadlani, vadlani*; HB.: *hadlana*).¹ — *n*) Különösen az igék tövének végső *d*-je hasonul az *n*-nel kezdődő képzők és ragok előtt (*-ni, -ná, -né, -nak* stb). *tunnánk* 7:233. *tunnak* 7:234. *fáranak* 9:379. *kereskenni* 10:41. *harman-nap* 10:136. *szenni* 12:218. *annak* 12:384. *maranni* 19:509. *annád* Kem. 42. *nyugunnam* Tor. 29. *fekünni* 1:331. *bánkunám* *bánkodnám* 2:179. *vőlegényennek* (= *v. -ednek!*) 22:477. *hannagy* (= *hadnagy*). — *ny*) *szalannyi* Kem. 38. *fürünnyi, alunnyi* 19:509. *büntönnyi, künnyi* 20:370. *kárumkonnyi* 4:419. *kásásunnyi* 26:94.

¹ *dl* > *ll* hasonulás az alapja ennek a visszakövetkeztetett alaknak: *vidlás* (= *villás*) 16:470.

— *k*) *imákkozik* 4:419. — *s*) *hassereget* 3:514. — *z*) *bozza* (= *bodza*) 13:495, 20:370. *mazzag* 4:563, 13:495, 10:370.

A mátyusföldi, csallóközi, pannonhalmi és őrségi *ahat*, *szehet*, *marahat*, *horhat* stb. igékben a *d* nem hasonul *h*-hoz, mert ezek analógiás alakok *ettem* — *ehetek*, *vettem* — *vehetek*, *lettem* — *lehetek* stb. mintájára tehát: *ettem*:*ehetek* = *szettem* (szedtem): *szehetek*.

g:*b*) *slobrik* (Schlagbrücke) 8:566. — *t*) *véttire* (= végtére) 29:176. *nyutton*, *röttön* 21:367. *röttön* 4:235, 6:42, 15:541, 19:509. — *s*) *vendésség* Bal. 79. — *n*) *tennap* 19:809, 7:277.

gy:*l*) *irélli* 11:477. — *n*) *hanni* 3:85. *fanna* (= fagyna) 20:370. *fonna* (= fogna) 13:494. *nén német* (= négy német) 12:473.

k:*b*) csak egy szóban: *töröbbúza* (= török búza) 6:322. *tere-buza* 6:525. *töröbuza* Tor. 61.

t:*cs*) előtt a *t* postalveoláris néha a köznyelvi kiejtésben is: *hács csak* 17:325. *mics csináljon* 8:519. *nímecs császár* (német cs.) 32:180. — *gy*) *vógy gyümölcs* (volt gy.) 18:331.

b) Folytonosak.

v:*l*-hez hasonul ebben: *mélő* (mívelő) nap 2:45.

z:*m*) részleges hasonulás: *csidmadiához* 7:47. *csidmád* 2:419, 5:468. teljes hasonulás: *csimma* 32:275, 3:325. — *s*) a köznyelven is néha az ilyen szavakban: *vitésség* 3:31. *kösség* Kem. 38.

sz:*cs*) *ros csikó* (= rossz csikó) 24:429. *s*) *ros seb* (= rossz seb) 3:225.

s:*c*) *kiccigány* (= kis cigány) 15:541. — *cs*) *kiccsizmát* 15:541. — *sz*) *szokász szerint* 2:467. *veresz szőlő* Tor. 62. *vasz szégekkel* 7:527.

j:*d*) *madd* (= majd) 15:231. *rittam* (= rajtam) 16:571. *rétta* 10:41. *ritta* 9:492.¹

c) Folyékonyak.

A folyékony mássalhangzók (és az orrhangok) átmenetet alkotnak a magánhangzóktól a mássalhangzókhoz és ez az átmeneti jellegük a hasonulásukban is mutatkozik: hol a magánhangzónak, hol a mássalhangzónak tudják be őket. Az előbbi eset gyakrabban fordul elő, pl. *alma* ~ *aóma*, *óma*, *âma* a nyelvterület nagy részén.

A következő mássalhangzóhoz hasonul az

l:*d*) *âddâst* 16:523. — *j*) *tejjes*, *hajja* Kem. 4. *âjjon*, *hâjja*, *talâjjon* Tor. 19. — *k*) *hakka* (= halkkal) 29:176. *fêlhakka* 5:126. — *m*) *körüm má* (= körül már) 6:333. *hommi* 12:476. *húmmi* (holmi) 28:475. — *n*) *tûnnan* 7:37. *tunnan* 13:283, 10:528. *tunnanon*

¹ Az *f*, *zs* és *h* hangok szájartikuláció tekintetében nem hasonulnak.

15:448. *tunna* 1:376.¹ — *r*) *reggerre*, *szírről* 9:267. *halárra* 6:332. *ódarra* 8:40. *barra* (= *balra*) 10:41. *hazurról* 16:138. *merre való* (= *mellre való*) 18:576. *közérrül*, *szérrül* 19:515. — *s*) *besső* 8:374. *fössége* 5:232. *fösső*, *besső*, *küsső*, *tussó*, *hátíssó* 32:275. — *sz*) *fösszög* (= *felszög*, a falu felső része) 5:175. *fösszög* 32:275. — *t*) *kivált* (*kivált*) 25:143. *beváltó* 23:39. *sütt* 4:563. *hóttig* 4:420. *örüttikbe* 2:234. *féttibe* 1:331. *talált embör* Kem. 19. *fíttém* 19:515. *éfatta* (= *elfalta*) 20:284. *fököttél* (*felkeltél*) 15:372. *töttenyi* 17:191. *lekapáttam* 13:284. *szótt* (= *szólt*) 6:42.

ly:k) *sukk* 13:332, 13:498, 12:189 (= *sulyok*; e hasonulás valószínűleg a *sulykom -od -a* vagy *sulykol* alakokban történt meg). — *r*) *cherré* (= e helyre, ide) 5:467. — *v*) *gavval* (= *gallyal*) Bal. 82.

r:m) *dömmög* (*dörmög*) 27:406. — *l*) *solló* (*sarló*) 5:175, 6:177. *Kalló* (*Karló*) 7:130. *öllenyi* 7:371. *ballanghelékre* (*barlangh.*) 7:474. *pallag*, *salló*, *talló*, *ballang* 8:444. *ismellek* 9:233, 9:524. *kollát* 11:188. *jókollom* (*jókorlom*) 18:21. *föcsélli* 18:140. *öllök*, *gyakollat* 19:218. *megvállak* 20:370. *vásál* 2:41. *Taliget* (= *Tarliget*) 2:322. *vánduló* 3:31. *öll* (= *öröl*) 3:85. *Gelle* (= *Gerle*, családnév) 3:144. *bället*, *ugallás*, *pellegegyik* 21:367. *mestéleginyek* 25:572. *töllesztő* (= *törlesztő*, *takarékpenztár*) 22:275. — *s*) *tássba* (= *társaságba*) 4:176. *bisalma* 33:214. *kossó*, *kopossó* 2:174, 17:476. *vessőt* (= *verse(ny)t*) 4:81. *nyáss*, *nyás* 4:557. *vesár* (*oláh: verišoáre*) 3:3. *nyess* 12:431. *bossat* 12:278. *vessen* (*versenyt*) 11:189. *öbester* (*Oberster*) 6:234. — *t*) *métt* (= *mért*) 5:174. *métt* (= *mert*) 2:324. *fájétt* 8:183. *lisztétt* 4:39. — *z*) *megézzik* (= *megérzik*) 6:465. — *zs*) *Pözssi* (= *Pörzsi*) 5:175. *dözssi* (= *dörzsi*) 4:422; *mozsza* (= *morzsa*) 4:236.

d) Orrhangok.

Az orrhangoknak a jellegét az adja meg, hogy ejtésüknél a száj el van zárva és a légáram az orrüregen tódul ki; a szájüreg el lévén zárva, a szájrészek állása nagyon keveset változtat az orrhangok akusztikai benyomásán. Ezért az orrhangok ejtésekor rendszeren a következő mássalhangzónak megfelelő állásba hozzuk a szájrészeket a köznyelvi kiejtésben is (épen úgy, amint a *h* ejtésénél a következő magánhangzónak megfelelő állásban vannak a szájrészek). Tehát labiális mássalhangzó előtt (*b*, *p*, *v*) rendszeren *m*-et, alveoláris (*t*, *d*, *l*) mássalhangzó előtt *n*-et, palatális előtt *ny*-et és gutturális előtt *ŋ*-et ejtünk.

m:g) *ungat* (= *uhm hangon fanyalogva szól*) 1:383. — *k*) *fölstökönkor* (*fölstökömkor*) 2:466. — *t*) *szöntelen*, *terént* 13:494

¹ Mivel *ln > nn* hangváltozásra csak a *túl* szó nyelvjárási alakjaiban találtam példát, valószínűnek tartom, hogy ez nem is hasonulás, hanem az említett szavakra az *innen*, *innet* analógiája hatott.

(vö. *bont*: bomlik, *hánt*: hámlik, *ront*: romlik, *ont*: omlik, *hint*: himlő stb.). — *n*) *danne* (*domina*-ból) 17:507.

n: *b*) *tám bizony* 5:175. *igëm bánta* Kem. 43. *mindëmbe* Kem. 16. *mám be* 8:526. — *f*) *somfordál* (a német *schon fort*-ból? vö. Kúti: Hazai rejtelmek 1:105. jegyz.). — *gy*) *monygya* Kem. 38. — *j*) teljesen hasonul ebben: *igěj jó* 29:176. — *l*) teljesen hasonul: *killódik* 31:588. *egyellő* 29:176. *hëgyël le* (hegyen le) 25:573. *ajállak, szállak* Bal. 79. *kísszel lett* Kem. 42. — *m*) (teljes h.) *ki vam mind* Kem. 34. *osztám mind* Kem. 34. *osztám mëkszokik* Kem. 36. *álggom mëg* 2:264. *osztám mi baja* 2:40. *ëm náma* Kem. 42. — *p*) *pakompart* (Backenbart) 9:184. — *r*) (teljes h.): *ijjer rongyos* 1:185. — *v*) *ithum van-e* 4:40. *tám viszket* 5:122. *ëm velem* 15:42. — Végül megemlítek még egy baranyai tréfás kérdést: *Láttál-e már ólon verebet?* (= ólon verebet).

ny: *b*) *Szegém Bálint, hám betü* 9:267. *szëgim Bókkon* Kem. 33. *torombú* 3:284. — *c*) *fon cica* (= fonj cica). — *d*) *mendörög* 3:324. — *g*) *arangaluska* (aranygaluska) Tor. 40. — *arankecske* Kem. 42. *leánkiróbe* Kem. 34. *lánka* Kem. 28. *picinkó* 12:189. — *l*) (teljes h.) *hál lába van* 12:474. — *m*) *cigámmajor* Kem. 28. *vëkom mint* Tor. 57. *arammáringó* (aranymál ringó?) 30:98. — *n*) *hännak* 12:523. — *p*) *takampóc* Tor. 60. *arampízt* 4:37. — *t*) *bárántüdő* 5:469. — *v*) *penva* 7:131. *z*) *heánzik* Kem. 8.

B) Előreható hasonulás.

Sokkal ritkábban fordul elő a magyarban, mint a hátraható; a hasonulás azon eseteinek, amelyeket ide számítottak, nagy részét áttettem a *kölcsönös hasonulás* csoportjába, mivel mind a két érintkező mássalhangzó artikulációja változik.

t: *n*) *minn a pislogás* 2:88. *hinna* (= hinta) 15:284.

v: elveszti a zöngét *s*, *t* hangok után a dunántúli nyelvjárásokban: *s*) *husfit* 7:322. *tesftr* (testvér) 13:493. — *t*) *vetfe* 2:324. *rajt fan* Kem. 10. *Bitfa* (Bitva patak neve) Kem. 5. *ötfen, hatfan, hetfen, Istfán, hitfán* Kem. 5. *hatfan, hetfen* 8:40. *hitfán* 2:321. — teljesen hasonul *m*-hez: *tömmë* 6:319. *hammas* 9:31, 12:287, 13:494. *hëre hamma* 7:89.

z: elveszti a zöngét *k* után: *talákszunk* Kem. 10. *csodákszott* 7:373.

sz: *s*) *keress* (= keressz, keresel) 14:521.

j: a köznyelvi kiejtésben is zöngétlen hanggá lesz *k*, *p* után a szóvégén: a *lopp*, *rakj* szavakat így ejtjük: *lopp̃*, *rak̃*. — Teljesen hasonul a *j*-re kezdődő igeragok *j*-je a megelőző *s*, *sz*, *z* hangokhoz: *nyessük, megmásszátok, húzzák* stb. Ez azonban újabb fejlődés (K. T.: *musia* = *mossa* stb.). — *r*) *bëzoárra, voárrák* (= bezárja, várják) 29:23.

l: r) (csak Dunántúl) *tarró, sarró, parrag* Kem. 10. sorót (= sarlót) 30:396. *paraktokra* 26:93. *parrag* 13:494. *párom* (párolom) 2:325. — *s*) *passogat* (= pislogat).¹

m: s) csak az *esmeg*-ből lett *esség, eség* szavakban hasonul a dunántúli nyelvjárásokban 2:41, Kem. 27, 7:533. (Vö. a *sót* kötőszó eredetét, l. MKszók.)

n: sz) *disztó* (= disznó) 5:264, 5:470, 13:253.²

C) *Kölcsönös hasonulás.*

Mivel itt a két egymás mellé kerülő mássalhangzónak mindegyike indukáló és indukált hang is, betürendben közlöm a hasonló mássalhangzó-párokat.

c + s > cs (ő) (az új hangban egyesítve van az *s* képzésének helye, és a *c* képzésének módja): *kilen csusták* (= kilenc susták).

d + j > ggy: *adjon, szedjek: aggyon, szeggyek; aggyutányos* (= adjutáns) 6:44.

d + sz > cc (c): *aci* (addsza ide) 8:564. *ace* 10:85. *accejdő* Kem. 10. *vacciva* 19:330.

g + j > gy: *kolëgyom* (= kollégium) 15:239.

g + ly > ggy: *serágygyo* (= saroglya) 10:188.

gy + s > ccs: *uccsegén* (= úgy segítjen) 4:30. *heccség* 2:186. *ucs cse* 7:233.

gy + sz > cc: *ec caóval* 19:477. *ëccër* 7:36. *ëccë* 21:282.

gy + t > tty: *fottyán* 10:326.

gy + z > ddz: *jeddzö* (= jegyző) Kem. 9.

n + v > mm: *szemmed* (= szenved) 32:275.

ny + v > mm: *semmed* (= senyved) 1:421, 13:494, 20:371.

s + d > zzs: *mozzsá meg* (mosdjál meg) 7:371.

s + z > ssz: *nemesz szug* (nemes zug) 2:187.

sz + n > tt: *dittó* (= disznó) 29:286.

t + j > tty: *lättya, indättya, fordättya* stb. Nem hasonulnak azonban a *t* és *j* hangok, ha két szóhoz tartoznak, pl. *két jó*.

t + j > cs: azoknak a *t* végű igetöknek a fölszólító módjában, amelyeknek a tőhangzója hosszú, vagy amelyekben a tövégi *t-t* mássalhangzó előzi meg: *füts, véts, indüts, ronts, árts* stb.

t + j > ss: azoknak a *t* végű igetöveknek a fölszólító módjában, amelyeknek tőhangzója rövid, azonkívül néhány hosszú tőhangzós igében is (*lát, löt* stb.), vö. TMNy. 632—633.

¹ A kemenesaljai *telles, halla, váralla* szavak nem *lj > ll* előreható hasonulás folytán keletkeztek. Az *lj* ezekben először *ly-lyé* lett és ez az *ly* fejlődött *ll-é* ebben a nyelvjárásban épügy, mint pl. *király > királ* (vö. Nyr. 19:510).

² A dunántúli nyelvjárások némelyikében a *-va -ve* képző *v-je* is teljesen hasonul az előtte levő mássalhangzóhoz. Ennek az oka, hogy e képzőt összecserélték a *-val -vel* raggal: *irral* (= írva) 9:523. *sijeddél* 13:284. *öligeddé* 15:90. *ëlleppé* 6:176. *fáraddá* 9:232. *röhöggé* 9:234. *verre, adda* 4:175.

A $t + j$ hangkapcsolatból ts , illetőleg ss úgy keletkezett, hogy a j először elvesztette a zöngét, tehát \acute{x} -vé lett. Mivel a magyarban a j sohasem hasonul zöngé tekintetében az előtte álló t -hez, ha magánhangzó követi, (*látja, látjuk, látjátok, látják, rétje, kertjük* stb.) — valószínűnek tartom, hogy a *lássak, lásson, lás-sunk, lászatok, lásसानak, vétsek* stb. alakokban sem szerves fejlődés révén keletkezett a tj -ből az ss illetőleg ts .

E hangváltozás eredetileg csak a fölszólító mód alanyi ragozásának leggyakrabban előforduló alakjában történhetett meg: a második személyben, ahol a tj szóvégre kerül és a zöngét épen úgy elveszithette, ahogy elveszíti ma is k, p után (*rak \acute{x} , lop \acute{x}*). A *lát* ige fölszólító módja tehát eredetileg ilyen lehetett: *látjak, láss, látjon, látjunk, látjatok, látjanak*. Mivel azonban leggyakrabban a második személyt használjuk, az ebben ejtett ss (ts) átment a többi személyekre és a tárgyas ragozásra is. Hogy a ts, ss -es alakoknak ilyen analógiás továbbterjeszkedése lehetséges, kiviláglik abból is, hogy egyes nyelvjárások a jelentő módban is ss (ts)-et ejtenek tj helyett, tehát *látja* h. *lássá*. (vö. TMNy. 617—19.)

$t + s > ccs$: *segéccs* Bal. 28. *fíccsen* Kem. 42.

$t + sz > cc$: *mëccesz* (mit teszsz) 2:42. *iccaka* Kem. 38.

$sz + n > tt$: *dittó* (= disznó) 29:286.¹

$\acute{x}t > tty$: *rittig* (richtig) 16:532.

III.

Az idézett példák között igen sokban valamely szónak a végső mássalhangzója változott meg a következő szó kezdő mássalhangzójának hatása alatt, vagy viszont. Pl. a *két garas* kifejezésben a *két* szó t -je d -vé lett g előtt. Előfordul már most, hogy ezt a zöngés mássalhangzót megtartják olyan esetben is, ha l, m, n , vagy hangzó következik rá. Különösen a Dunán túl járják az ilyen kifejezések: *kéd malom, te izs od vótál*. Ezekben tehát $dm; zso$ nem hasonulás folytán keletkezett a tm, so -ból, hanem analógia alapján.

Ilyen hangváltozásra a köznyelvben is van példánk. A latinból vett *Paris* szónak a magyarban szabályos hangtani megfelelője *Páris* volna. Mivel azonban ez a szó rendszeren *-ban, -ból, -ba* ragokkal szokott előfordulni és e ragok előtt az s, zs -vé változik, a *Párisban, Párisból, Párisba* alakokból átment a zs az alany-

¹ Nem lehet ide sorolni az *ennyihány* szót (1:330, 12:286, 7:371). Az *nny* ebben a szóban ugyanis nem *gyn*-ből keletkezett, hanem *gyny*-ből, itt tehát hátraható hasonulással van dolgunk (a *nehány*-nak *nyihány* nyelvjárás alakja van benne).

esetbe is: *Párizs*. (Épen így keletkezett a *malom* szó a száv *mlin-*ből (*malonba, malonból, malonba*).

A székelyudvarhelyi nyelvjárásban a *sing* szót *csing*-nek ejtik (ha ugyan következetes a közlőnek az átírása és 10:240-en olvasható *hat csing* nem *haccsing* helyett áll). A *sing* mértéket jelentő szó, amely rendszeren számnévi jelzővel szokott szerepelni; az 1—100 terjedő számnévi jelzők közül 81 explozívára vagy affrikátára végződik, ezek pedig a szókezdő *s*-sel *cs*-vé hasonulnak. A *kéccsing, öccsing, héccsing* szavakból aztán elvonták a *csing* alanyesetet.

Szilasi a Nyr. 10:442 s k. I. Simonyinak egy a 6. kötetben közölt anyaggyűjteményére utalva foglalkozik a *fécket, decka, palack, pulicka, idzad, átádzik, ficfa, fűdzfa* és *madzag* szavakkal, amelyeknek *c, dz* hangjaiban Simonyi *t* járulékhangot látott. Szilasi ezzel szemben az említett szavakról azt állítja, hogy »részleges regressiv assimilatiót állapíthatunk meg bennük, mert a palatalis spirans *sz* hasonult bennük a következő *k* befolyása folytán«.

Ezzel persze nem magyarázza meg a Simonyitól közölt összes szavakat, mert hiszen az *izzad, átádzik, fűdzfa* szavakban a spiransot nem követi explozíva, mégis *idzad, ádadzik, ficfa* lesz belőlük néhány nyelvjárásban.

De nem tekintve ezt a három utolsó szót, amelyről Szilasi tévesen gyanítja, hogy hibásan van közölve (hozzátehetjük még a *fűdző: fűző* szót is 16:333) — az ő magyarázata a *ficket, palack, decka, pulicka* szavakra sem talál.

Szilasi szem elől téveszti itt, hogy a hasonulás mindig hangszervi közeledést jelent, a mássalhangzók közötti átmenetet könnyítjük meg avval, hogy artikulációjuknak a helyét közelebb hozzuk egymáshoz. Tehát labiális előtt álló mássalhangzó labiálissá, alveoláris előtti alveolárisá lesz stb., de sohasem történik hasonulás az artikulációnak módjáról nézve, tehát nem hasonul egy mássalhangzó explozíva előtt explozívává, spirans előtt spiransá stb.

Nem tartom hasonulás eredményének az ugyanott tárgyalt *csajka, mókucs, csekély, macskura, mucskota, ficskális* szavakat sem. Szilasi egy görög példát idéz: »vö. a *γραπτός: γραβδην*«. Csakhogy ebben nem spirans hasonult az explozívához, tehát ez semmit sem bizonyít.¹

¹ Lehet, hogy ő arra gondolt, hogy a *γράφω* φ-je (tehát spirans hang) lett explozívává a *γραπτός, γραβδην* alakokban. Csakhogy a *γραπτός*-t nem *graftos*-ból, hanem **graphtos*-ból kell származtatni, mert a töve **gerph*.

Semmi okunk sincs elvetni Simonyi nézetét, mely szerint itt járulék *t*-vel van dolgunk. Szilasi avval érvel e nézet ellen, hogy a *decka*, *csekély* stb. szavakban a *c* és *cs* hangok palatális explozívák, tehát egyszerű hangok, nem pedig affrikáták, aminőket az *s*, *sz* elé járuló *t* adna.

Annyiban igaza van, hogy *t + s* és *t + sz* hangok a *cs* és *c* hangoktól különböznek, csak hogy a magyarban nagyon sokszor hasonul a *t + s* *cs*-vé, a *t + sz* *c*-vé: *segéts* > *segéccs*, *ötször* > *öccör*, *méccesz* (= mit teszesz) stb.

Végül megemlítem még a hasonulásnak azon eseteit, amikor nem két, hanem három mássalhangzó kerül egymás mellé. Végeredményben hangkilökés történik, ha pl. *Szentgyörgy* szóból *Szenygyörgy* lesz, az ilyen hangváltozást azonban sok esetben alig lehet elválasztani a hasonulástól. Az említett példában elmarad a *t* exploziója *gy* előtt; erre számos esetünk van a köznyelvben is, pl. *öt gyermek* > *öggyermek*. Igaz ugyan, hogy ez utóbbi példában a *t* megvan virtuáliter, mert a rákövetkező *gy* hangot hosszan ejtjük. De a *Szenygyörgy* szó *gy*-je és csak azért nem nyúlhatott meg, mert mássalhangzó előtt vagy után a magyarban a hosszú mássalhangzó mindig megrövidül (*Kolozsvárott* — *Kolozsvárt*).

A kiesett mássalhangzónak néha nyoma van a megelőző mássalhangzón, pl. *csüb meg* (= csipd meg) 5:285; *üzs meg* (= üsd meg) 9:235. A *p* és *s* hangok itt a kiesett *d* hatása alatt lettek zöngésekké.

A három egymás mellé kerülő mássalhangzó közül rendszeren a közbülső szokott kiesni; így kiesik a mássalhangzók közti *j* ezekben: *térmeq ucca* 5:473. *kér többet, vár még, sír még, vág magadnak, dop te is, férhez ment* Tor. 21.

Az első mássalhangzó marad el ezekben: *eszpöllér* (expeller) 15:44. *lastok* (Ladstock) 6:183.

Leggyakrabban a közbül álló *t* szokott elveszni és ez az oka annak, hogy a népnyelvben a *majd*, *mert*, *oszt'* szavak végső *t*-je elmarad sokszor magánhangzó előtt is mondat végén is: *maj* 7:372. *mer akkor* 7:278. *mer ément* 12:217. *osz ez, osz egy* 7:523.

A következő táblázatban összeállítom a két mássalhangzó szájartikuláció tekintetében történő hasonulásából keletkezett hangokat. A táblázat felső részén vannak az indukáló hangok, a baloldalon az indukáltak. Ahol két hangnak megfelelő rovat található, ott vannak a hasonulásból keletkezett új hangok, amelyek előre-

ható hasonulás eredményei, ha a táblázat tetején levő hang van elől, hátraható hasonulás eredményei, ha a táblázat baloldalán levő hang az első. Azok a hangok, amelyek a táblázat felső részének és baloldalának megfelelő mássalhangzójától is különböznek, kölcsönös hasonulásból keletkeztek. A teljes hátraható hasonulásból keletkezett hosszú hangok álló betűkkel vannak szedve.

Nincsenek meg az indukált hangok (függélyes) sorában a *b, p, cs, ty, zs, h* hangok, mert ezek semmiféle mássalhangzóhoz nem hasonulnak.

TARTALOM.

	Lap
Bevezetés	3
<i>I. Tökéletlen ejtésű mássalhangzók hasonulása.</i>	
A) Redukált hangok hasonulása	7
B) A <i>v</i> tövű igék tövégi mássalhangzójának hasonulása	17
C) A <i>-val vel</i> és <i>-vá vé</i> rag hasonulása	24
<i>II. Teljes artikulációjú mássalhangzók hasonulása.</i>	
A) Hátraható hasonulás	28
B) Előreható hasonulás	33
C) Kölcsönös hasonulás	34
<i>III. Befejezés</i>	35

NYELVÉSZETI FÜZETEK

MONOGRÁFIÁK GYŰJTEMÉNYE.

1. *Simonyi Zs.* A magyar szórend ... 1.50 K
2. *Simai Ö. Márton József* mint szótáríró ... 1.50 K
3. *Kocsis L.* A mondatrészek Brassai mondatelméletében. Ára ... 1.50 K
4. *Simonyi Zs.* Tréfás népmesék és adomák. Nyelvjárási olvasókönyv ... 1.50 K
5. *Simonyi Zs.* Az új helyesírás szövege és magyarázata. Ára vászonborítékban ... 1.50 K
6. *Rubinyi M.* Két tanulmány a nyelvészet és a nyelvművelés történetéből. Grimm és Révai. A Mondolat ... 1.— K
7. *Gombocz Z.* Nyelvtörténet és lélektan ... 1.— K
8. *Simonyi Zs.* Helyes magyarság. Ára egész vászonkötésben ... 3.— K
9. *Varga I., Szabó D., Kertész M.* Nyelvjárási tanulmányok. Ára ... 1.50 K
10. *Nagy S.* A váci nyelvjárási. Ára ... 2.— K
11. *Simonyi Zs.* Elvonás (elemző szóalkotás) ... 1.50 K
12. *Székely Á.* Alanytalan mondataink alanyáról ... 1.50 K
13. *Erdélyi L., Horger A., Szemkő A.* Nyelvjárási tanulmányok. Ára ... 1.50 K
14. *Simai Ö.* Dugonics mint nyelvvívító ... 1.50 K
15. *Simonyi Zs.* A Nyelvtörténeti Szótárról ... 1.— K
16. *Berze Nagy J.* A hevesmegyei nyelvjárási ... 1.50 K
17. *Beke Ö.* A pápavidéki nyelvjárási ... 2.— K
18. *Gácsér J.* Telegdi Miklós nyelve, különös tekintettel a mondattanra ... 2.— K
19. *Valló A., Ágner L., Szenttamási J. és Stan V.* Kölcsönös hatások a hazai nyelvek közt ... 1.50 K
20. *Szűcs I. és Gencsy I.* Nyelvjárási tanulmányok 1.50 K
21. *Kertész M.* Analógia a mondat szerkesztésben ... 2.— K
22. *Vértes J.* A gyermeknyelv hangtana ... 1.— K
23. *Szeglet I.* A főnévi igenév Arany Jánosnál ... 1.— K
24. *Béger B.* A határozott névmutató ... 1.50 K
25. *Beke Ö. dr.* A Vogul határozók ... 2.— K
26. *Oláh G.* A debreceni nyelvjárási ... 1.50 K
27. *Nádai P.* A magyar népetimológia ... 1.— K
28. *Simonyi Zs.* Az ikes ragozás története ... 1.— K
29. *Böszörményi G.* A jánosfalvi nyelvjárási ... 1.— K
30. *Geleji Katona I.* Magyar grammatikátska ... 1.— K
31. *Teleky I.* A tárgyeset Arany Jánosnál ... 1.— K
32. *Viski K.* A tordai nyelvjárási ... 1.— K
33. *Beke Ö.* Kemenesalja nyelve. Ára ... 1.— K
34. *Horváth E.* A bakonyaljai nyelvjárási. (Térképpel és rajzokkal) ... 2.— K
35. *Szolár F.* Jelentés-tanulmányok az asszimilációs jelentés-változásról ... 1.— K
36. *Szeremley Császár L.* Jelentés-tanulmányok a komplikációs jelentés-változásról. Ára ... 1.— K
37. *Bacsó Gy.* Az adavidékinyelvjárási, főtekintettel a mondat-tani sajátosságokra ... 1.— K
38. *Szabó S.* A szigetközi nyelvjárási ... 1.— K
39. *Vikár B.* A regös-ének 1.— K
40. *Édes J.* A balatonfelvidéki népnyelv ... 1.— K
41. *Bűzös Gy.* A németes összetételek története ... 1.— K
42. *Fest S.* A hangátvetés a magyar nyelvben ... 1.— K
43. *Galambos D.* Tanulmányok a magyar relativum mondat-tanáról ... 1.— K
44. *Kräuter F.* A mássalhangzó hasonulása a magyarban ... 1.— K